rekenschap

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VOOR WETENSCHAP EN CULTUUR

Humanistisch Opleidings Instituut
Ridderstraat 18 - Postbus 278
4100 AG Culemborg - Tel. 03450 - 2830

UVH
UNIVERSITEIT voor HUMANISTIEK
BIBLIOTHEEK
Jr Asch van Wijckskade 28
3512 VS Utrecht
Tel: (030) 239 01 99

Humanistisch Opleidings Instituut
BIBLIOTHEEK
Postbus 797 - 3500 AT Utrecht

A. L. den Broeder
J. Varkevisser
P. Thoenes
Nellie Kukler
Stan Poppe
Enno W. Hommes

HUMANISME
EN
ARBEID

JUNI 1978 nr. 2
25e JAARGANG

26 OKT. 1983

rekenschap

„De ziel van den mens groeit niet van loon, maar van den arbeid die 't loon verdient."

Multatuli

DE UITLEENTERMIJN LOOPT AF OP:

07 JULI 1994

INHOUD

A. L. den Broeder	Tien jaren na 'Humanisme en Arbeid' / 53
J. Varkevisser	Schijn en werkelijkheid inzake de arbeid / 63
P. Thoenes	Arbeid als keuze / 67
Nellie Kukler/ Stan Poppe	De zeggenschap over de arbeid / 76
Enno W. Hommes	Naar een internationale arbeidsverdeling / 86
P. Spigt	Notities van een lezer / 92

Tien jaren na 'Humanisme en Arbeid'

Evaluerende en evoluerende beschouwingen

Ter inleiding

In 1968 publiceerde de Humanistische Stichting Socrates het rapport „Humanisme en arbeid — een poging tot humanistische waardering van de arbeid". Het kreeg aandacht van de communicatiemedia (pers, radio en televisie), werd onderwerp van een door Socrates belegde studieconferentie en vormde het materiaal voor discussieavonden in het Humanistisch Verbond. Aldus werd het een manifest dat enige tijd voedsel gaf aan de gedachtenvorming over arbeidsomstandigheden en -verhoudingen vanuit een humanistische optiek.

Sindsdien is er in humanistische kring nog menigmaal over arbeidsproblemen gedacht, geschreven en gesproken. Dit werd bevorderd door een klimaatsverandering in het Humanistisch Verbond, die werd gekenmerkt door een toenemende belangstelling voor maatschappelijke en politieke vraagstukken, zonder tekort te doen aan de taak van bezinningscentrum en emancipatiebeweging voor buitenkerkelijken. Veranderingen op het gebied van de arbeid gaven menigmaal aanleiding tot bespreking van het ene of andere arbeidsprobleem. Het is dus alleszins begrijpelijk dat op zeker ogenblik in het hoofdbestuur van het HV de vraag rees, of het rapport „Humanisme en arbeid" nog wel een juiste weergave was van datgene wat in de humanistische gelederen over arbeidsverschijnselen en -vraagstukken werd gedacht, c.q. of het nog voldoende betrekking had op de — veranderende — arbeidsproblematiek.

Gedachtenuitwisseling tussen het hoofdbestuur van het HV en het bestuur van de Stichting Socrates leidde tot de slotsom, dat het rapport nog een hoge actualiteitswaarde bezit. Het is bepaald niet zo, dat de vele problemen die tijdens het schrijven van het rapport de aandacht van humanisten opeisten, luttele jaren later zijn verdwenen. Het is evenmin zo, dat de in het rapport voorkomende wensen en suggesties inzake verbetering van arbeidsverhoudingen en -omstandigheden haastig door beleidsmaatregelen van de overheid, belangenorganisaties en bedrijven zijn overgenomen. Met name veranderen *fundamentele* zaken als zeggenschapsverhoudingen, beloningsstructuur, de feitelijke werksituatie en afhankelijkheid van arbeid niet zo snel, dat een principiële opstelling reeds enkele jaren later verouderd is.

Daarom werd niet besloten tot herschrijven van het rapport, maar tot aanvulling van het rapport met nieuwe beschouwingen, geïnspireerd door actuele

ontwikkelingen in het maatschappelijk leven. En zo kwam in verscheidene gemeenschappen van het HV een reeks gesprekken over de arbeid in humanistisch perspectief op gang, werd in het voorjaar van 1978 een studieconferentie aan hetzelfde thema gewijd en werd tenslotte dit speciale nummer van „Rekenschap" geboren.

Actualisering

Mijn bijdrage aan dit nummer van „Rekenschap" zou ik willen omschrijven als het maken van enkele evaluerende en evoluerende opmerkingen bij het rapport van 1968. Voor zover ik evalueer, dus het rapport naar zijn huidige waarde bezie, doe ik dat niet om tekortkomingen aan te wijzen in de benaderingswijze van de commissie die het rapport heeft opgesteld. Die benaderingswijze, gekozen vanuit de problemen en het inzicht van 1967/68, laat ik onaangetast. Het is mij er om te doen vraagstukken op te sporen, die meer of anders aan de orde zouden zijn gekomen, indien de commissie had geweten wat wij nu, in 1978, weten. Mijn beschouwingen zijn dus ook evoluerend, waarmee ik bedoel dat ik probeer wendingen aan te geven in onze benadering van de arbeidsproblematiek, die noodzakelijk zijn geworden door ontwikkelingen die zich na het voorjaar van 1968 hebben voorgedaan of bezig zijn zich thans voor te doen.

Ook ik stel voorop dat het rapport „Humanisme en arbeid" in grote lijnen nog een zeer actueel rapport is. Een groot deel van het rapport is een algemene, fundamentele visie op mensen en hun arbeidspositie, waarbij beginselen als de waardigheid en vrijheid van de mens, zijn verbondenheid met andere mensen en zijn verantwoordelijkheid in maatschappelijke verbanden aan de orde komen. Zo'n visie behoeft geen eeuwigheidswaarde te hebben, maar geldt wel voor langer tijd dan een decade. Maar ook veel „zakelijke" analyses en interpretaties betreffende velerlei aspecten van de arbeidssituatie en arbeidsbeleving bestrijken een betrekkelijk lange fase met belangrijke structurele kenmerken, die slechts heel geleidelijk plegen te veranderen. Daarom is het rapport ook de komende tijd nog een bruikbare grondslag voor gedachtenwisseling in humanistische kring.

Niettemin ben ik geneigd te concluderen, dat een aantal behandelde onderwerpen op grond van recente ontwikkelingen in het arbeidsbestel meer accent of zelfs een ander accent moeten krijgen dan ze in het rapport hebben gekregen. Ik noem:

- de relatie tussen produktie (en dus arbeid) en welvaart, sinds wij meer inzicht hebben gekregen in de aantasting van het natuurlijk milieu en de uitputting van de grondstoffenvoorraden en energiebronnen en vraagtekens zijn gaan plaatsen bij het nut van sommige produkten;
- de werkgelegenheidsontwikkeling, nu wij worden geconfronteerd met een hardnekkig voortdurende omvangrijke werkloosheid met ernstige gevolgen voor zwakkere groeperingen op de arbeidsmarkt;

- de beloningsverhoudingen, nu blijkt dat de ruimte voor loonsverhogingen en voor verbeteringen van de sociale uitkeringen veel geringer is geworden;

- de arbeidsomstandigheden, die voor velen een te grote belasting van lichaam of geest blijken mee te brengen, getuige de snel gewassen stroom van werknemers naar de arbeidsongeschiktheidsverzekering en de sociale werkplaatsen;

- de mogelijkheden van vrouwen tot participeren in het arbeidsbestel, nu hun achterstelling in dat opzicht markanter naar voren komt;

- het arbeidsethos, omdat de laatste tijd veranderingen in het beleven en waarderen van arbeid beginnen op te treden.

Men kan er over twisten, of wij hier te maken hebben met versnelde ontwikkelingen dan wel met ingrijpende veranderingen of trendbreuken. Men kan zelfs van mening verschillen over de vraag of de genoemde ontwikkelingen wel zo nieuw zijn of dat ze eerst in de jaren zeventig tot het bewustzijn zijn doorgedrongen. In elk geval is het begrijpelijk, dat ze in het rapport van 1968 niet die aandacht hebben gekregen als ze in een rapport van 1978 hadden kunnen en ook moeten krijgen. Persoonlijk geloof ik dat wij door het kort na elkaar optreden van een aantal problemen van sociale, economische, technologische en ecologische aard, die niet alleen gewichtig zijn maar bovendien met elkaar samenhangen, opnieuw worden geconfronteerd met fundamentele vragen naar de zin van de arbeid en de zekerheid van het arbeidend bestaan.

Arbeid en welvaart

Men kan niet ontkennen dat het rapport „Humanisme en arbeid" oog had voor de negatieve kanten van steeds meer produktie. Na de positieve betekenis van de arbeid voor het bestaan en voortbestaan van de mensheid te hebben genoemd, waarschuwde het rapport tegen overschatting van de betekenis van de arbeid voor verhoging van de welvaart. Het rapport doelde op produktie die een doel in zichzelf dreigt te worden en niet meer gemotiveerd wordt door de reële behoeften van de mens. Voorts wees het rapport op het bestaan van arbeid die uit hoofde van het economisch nut wel wenselijk is, maar die van de arbeidende mens een te groot offer vraagt. Hiermede hangt samen dat de mens overwegend wordt gewaardeerd naar de marktwaarde van zijn arbeid, dus naar zijn economische bruikbaarheid. (Zie de bladzijden 43 en 44.)
Op zichzelf zijn dit waardevolle gedachten, die kunnen leiden tot relativering van de produktieve betekenis van de arbeid en tot herwaardering van mensen die deelnemen aan het arbeidsproces. Tijdig zijn enkele gevaren aan het streven naar gestadige vermeerdering van de produktie, waaraan zowel de consument als de arbeidende mens onderworpen wordt, gesignaleerd. Deze kwa-

lijke gevolgen van de groeimanie zijn, ook in ons land, sedert 1970 door verschillende kritische economen, psychologen en sociologen en door enkele politieke partijen aan de kaak gesteld. Zowel de consumptiedwang, de manipulatie van de consumenten, als de inpassing van mensen in door produktiviteitsstreven beheerste produktiesystemen zijn meer onderwerp van discussie geworden. Daarenboven zijn als niet door het rapport behandelde aspecten van het produktiestreven de aantasting van het natuurlijk milieu en de uitputting van de aarde (voedsel, grondstoffen, energie) meer in de belangstelling gekomen. Het eerste rapport aan de Club van Rome („De grenzen aan de groei"), de oliecrisis en nieuwe informatie over de ontwikkelingslanden hebben hiertoe aangespoord. Het Humanistisch Verbond heeft zelf aan deze veelzijdige problematiek volop aandacht gegeven door middel van regionale studiedagen en tenslotte een landelijke conferentie over het ecologie- of overlevingsvraagstuk (1974-1975).
Duidelijk moge zijn dat de arbeidsproblematiek niet meer als totaliteit ter sprake kan komen, zonder daarbij het nut en de nadelen van de produktie te betrekken. Mij lijkt de keerzijde daarvan de kwestie van achterwege blijvende produkties of dienstverleningen, waaraan wel behoefte bestaat. Zonder voorbij te willen zien aan normen van doelmatigheid en het gevaar van behoeftencreatie, zou ik willen stellen dat in de sfeer van de welzijnsvoorzieningen (zorg, educatie en recreatie) nog onvervulde behoeften of inadequaat vervulde behoeften aanwijsbaar zijn. Daarom geldt ook de vraag: hoe stellen wij de prioriteiten, als wij menselijke vermogens voor produktieve doeleinden willen benutten?

Werkgelegenheid
Toen het rapport „humanisme en arbeid" verscheen, waren wij de recessie van 1967 (90.000 geregistreerde werklozen) alweer te boven. Het werd geschreven tegen de achtergrond van een snelle en vrijwel gestadige economische groei, gepaard gaand met volledige werkgelegenheid. Pas in 1972 is zich een groeiende werkloosheid gaan aftekenen, die omvangrijker werd (220.000 geregistreerde werklozen) en langer ging duren dan men aanvankelijk vermoedde. Pas korte tijd beseffen wij dat wij met een ernstige stagnatie in de produktie en met ingrijpende structurele wijzigingen in de industrie te maken hebben, die vooral te wijten zijn aan een grote overcapaciteit in diverse sectoren, in samenhang met toegenomen internationale concurrentie en technologische ontwikkeling. Aan deze problematiek is de rapporterende commissie in 1968 niet toegekomen doordat zij geen notie had van wat ons te wachten stond. Nu zou de werkloosheid ongetwijfeld een centraal punt in het rapport zijn geweest.
Wat ons als humanisten het meest interesseert is waarschijnlijk niet de werkgelegenheid als zodanig, als totale hoeveelheid te verrichten arbeid. Werkgelegenheid is geen doel op zichzelf, omdat arbeid geen doel op zichzelf is, maar een noodzakelijke en in beginsel ook zinvolle inspanning van mensen

om in de behoeften van zichzelf of anderen te voorzien. Indien, bij toenemende produktiviteit en afnemende groei van onze behoeften, met minder arbeid kan worden volstaan, is dat eerder plezierig dan bezwaarlijk. Het probleem is echter, dat bij minder benodigde arbeid sommige mensen onverkort blijven doorwerken, terwijl andere mensen werkloos worden.
De ontwikkeling van de laatste jaren leert ons, dat bepaalde mensen het slachtoffer van de werkloosheid worden. Met name zijn het ouderen en gehandicapten dan wel jongeren zonder ervaring, die in ruime mate worden getroffen. Daarnaast blijken meisjes en vrouwen geringere kansen op het behouden of verkrijgen van een baan te hebben dan jongens en mannen. Werkloosheid gaat met achterstelling en discriminatie gepaard; de beschikbare werkgelegenheid wordt niet rechtvaardig verdeeld, er zijn nog geen concrete voorzieningen om tot een betere spreiding van werk over meer mensen te komen.
Het rapport van 1968 kon nog spreken over de nadruk die het streven naar volledige werkgelegenheid krijgt (bladzijde 18), maar inmiddels komt naar voren dat dit slechts het geval is indien met het oog op de economische groei iedereen nodig is, inclusief vrouwen, gastarbeiders, gehandicapten, ouderen en onervaren jeugdigen; thans overheerst het produktiviteitsbeginsel, dat neerkomt op een doelmatige selectie uit een ruim aanbod van arbeidskrachten. Wie minder produktief is of wordt geacht, komt niet aan bod. De reeds genoemde economische bruikbaarheid is maatstaf; hier geldt een andere constatering uit het rapport: Onze samenleving laat toe, dat mensen die niet langer bruikbaar zijn werkloos worden en blijven (bladzijde 44).
Dit betekent ook dat onze samenleving het recht op arbeid niet kan garanderen, ofschoon zij wel de plicht tot arbeiden, tot het zelf voorzien in het levensonderhoud, centraal stelt. Het rapport „Humanisme en arbeid" aanvaardde de arbeidsplicht, mits daartegenover een recht op arbeid staat (bladzijde 39). Er zijn tendenties merkbaar in de richting van het reserveren van het recht op arbeid voor bepaalde groeperingen en er wordt gezocht naar schijnbaar sociaal verantwoorde oplossingen om minder produktieve mensen buiten spel te zetten. De scheiding tussen de actieven en de niet-actieven in onze maatschappij wordt scherper en schrijnender. Een humanistisch antwoord kan niet anders inhouden dan dat de achtergestelden en zij die dat dreigen te worden gelijke kansen krijgen op het verkrijgen en behouden van werk. Bij verdeling van de werkgelegenheid moet niet enkel worden gedacht aan werkgelegenheid zonder meer, maar ook aan de aard van de arbeidsplaatsen en de daaraan verbonden materiële en immateriële beloningen. Het blijkt maar al te zeer, dat sommige geprivilegieerde groeperingen de goede banen krijgen met de daaraan gekoppelde beloningen, zekerheid, toekomstperspectief e.d., terwijl gedepriveerde groeperingen het moeten doen met lage inkomens en slechte arbeidsomstandigheden, als ze niet werkloos zijn. Wie eenmaal in de hoek van de slechte banen zit, komt daar niet gemakkelijk meer uit.

Beloning van arbeid

Het rapport „Humanisme en arbeid" sprak zich uit voor een systeem van arbeidsbeloning, waarin het behoefte-element een duidelijk accent krijgt, tenderend in de richting van gelijke aanspraken, en het prestatie-element juist voldoende is om extra waardering te uiten voor een extra inspanning (bladzijden 41/42). Dit lijkt nog steeds een goed humanistisch uitgangspunt, omdat immers ieder op een menswaardige wijze moet kunnen bestaan en zijn persoonlijke welvaart niet louter bepaald moet zien door zijn economische bruikbaarheid. Het ligt trouwens niet alleen aan de prestatiewil van mensen of ze veel of weinig produceren, maar ook aan vele factoren buiten hun macht. Voor zover onderscheid wordt gemaakt naar prestatie, zou overigens niet de genoten opleiding als de enige of voornaamste graadmeter moeten fungeren, maar ook de offers die mensen brengen in de zin van onaangename werktijden, vuil of zwaar werk, werk bij hoge of lage temperaturen en het verdragen van stank of lawaai.

In het verleden was er een snel stijgend inkomen (loon, sociale uitkeringen) voor iedereen, waardoor de inkomensverschillen minder opvielen of als minder schrijnend werden ervaren. Nu zijn de vooruitzichten zo, dat voor geruime tijd met stabilisatie zoal niet met daling van lonen en uitkeringen rekening moet worden gehouden. De inkomensverschillen zullen daardoor duidelijker worden, terwijl de geneigdheid tot vermindering van die verschillen zal afnemen. Het zal niet gemakkelijk zijn nieuwe criteria voor een redelijke beloningsstructuur toe te passen en iets extra's te doen voor de mensen met de minimum-inkomens.

In humanistische kring leven hooggestemde gedachten over de gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen en over de erkenning van alternatieve samenleefvormen. Concretisering van dit soort gedachten betekent onder meer dat wij vrouwen een eigen inkomen zullen moeten verschaffen, zowel via de loonvorming als via het stelsel van sociale uitkeringen. Ook zal ons inkomenssysteem, dat nogal op de mannelijke kostwinner is gebaseerd, afgestemd moeten worden op een diversiteit van huishoudens en taakverdelingspatronen bij samenlevende partners.

Arbeidsomstandigheden

In het rapport van 1968 is veel geschreven over de omstandigheden waarin mensen hun werk verrichten. Er is gewezen op verschillende problemen, zoals het bestaan van zinloze of onbenullige arbeid (bladzijde 24), te beperkte ruimte voor inventiviteit en eigen initiatief (bladzijde 25), sociaal isolement (bladzijde 26), negatie van de zelfstandigheid van de werknemer (bladzijde 36). Heel duidelijk stelt het rapport, dat recht op arbeid ook wil zeggen recht op menswaardige arbeid. Arbeidstijden, rusttijden, licht, lucht, hygiëne, veiligheid, regelmaat e.d. zijn aspecten van de arbeid die getoetst moeten worden aan de vraag hoe mensen behandeld dienen te worden (bladzijde 41).

In de discussie over werkgelegenheid en werkloosheid, die de laatste jaren

op gang is gekomen, krijgt ook de zin van de arbeid en de kwaliteit van de werkgelegenheid steeds meer aandacht. Men is gaan spreken over volledige én volwaardige werkgelegenheid. Men heeft geconstateerd dat de voortgaande mechanisatie en rationalisatie van het produktieproces voor vele werknemers de arbeidsomstandigheden niet heeft verbeterd, maar juist slechter heeft gemaakt: te ver doorgevoerde taaksplitsing, te hoog werktempo, te sterke binding van eigen handelingen aan het ritme van de machine, te veel isolement, te veel regels en te weinig eigen ruimte om het werk te bepalen, gevoegd bij verschijnselen als stank, lawaai, tocht of onregelmatige werktijden. Het ziekteverzuim is sterk toegenomen, het aantal blijvend arbeidsongeschikten is snel gegroeid, de aversie tegen vele banen is groter geworden. Voor steeds meer mensen betekent de arbeid een lichamelijke, psychische en zintuigelijke overbelasting.
De arbeidsomstandigheden zullen in de humanistische besprekingen van de arbeid nog meer aandacht moeten krijgen. Vanuit het humanisme kunnen eisen worden gesteld inzake de menswaardigheid van de arbeid, zoals die gestalte moet krijgen in de organisatie van het werk en de werkomgeving. De waarde van de mens zal moeten prevaleren boven de bedrijfseconomische calculaties. Mensen hebben recht op het verrichten van werk naar eigen inzicht overeenkomstig eigen bekwaamheden en vanuit eigen verantwoordelijkheid in een gezonde en veilige situatie.

Vrouwen in het arbeidsbestel

Hoewel het rapport van Socrates uitgaat van de gelijkwaardigheid van mensen en op vele plaatsen gelijke kansen en rechten verlangt, zegt het weinig over de gelijkberechtiging van vrouwen in het arbeidsbestel. Het rapport stelt wel, dat de samenleving ieder die arbeidt of zich voor arbeid beschikbaar houdt een bestaan moet garanderen, zonder bevoorrechting of achterstelling op grond van sekse (bladzijde 39) en ook dat de humanistische opvatting geen ruimte laat voor verschil in beloning tussen mannen en vrouwen bij gelijke prestatie (bladzijde 42). Maar bij de meeste punten komt de positie van vrouwen niet ter sprake.
In 1978 zou vanuit humanistisch gezichtspunt geen rapport geschreven kunnen worden zonder de achterstelling en dus de emancipatie van vrouwen ten opzichte van de deelneming aan het arbeidsbestel duidelijk aandacht te geven. In 1968 leek de emancipatie van de vrouw werkelijk te zijn begonnen: meisjes volgden steeds meer onderwijs en betraden daardoor beter toegerust dan vroeger de arbeidsmarkt; trouwen betekende niet langer vanzelfsprekend beëindiging van de arbeid buitenshuis; het aantal gehuwde vrouwen in het arbeidsproces nam toe. In 1978 weten wij dat schijn kan bedriegen. De recente ontwikkelingen op de arbeidsmarkt hebben aan het licht gebracht, dat vrouwen, met name gehuwde vrouwen, een aanvullend aanbod vormen, een soort arbeidsreserve voor tijden met grote personeelstekorten. Tijdens de expansie in de jaren vijftig en zestig kwam er steeds meer plaats voor vrouwen, zelfs

in deeltijdfuncties, omdat er behoefte was aan compensatie voor de vermindering van het aanbod van mannen. Nu de werkgelegenheid sterk is afgenomen, is het aantal arbeidsplaatsen voor vrouwen onevenredig snel gedaald en komen vrouwen niet gemakkelijk in aanmerking voor een vacature. Voorts is gebleken dat de banen met goede beloning en toekomstmogelijkheden naar verhouding meer aan mannen dan aan vrouwen toevallen. Ook wordt nog steeds een ongefundeerd onderscheid gemaakt tussen mannelijke en vrouwelijke functies, terwijl de opleidingen nog maar al te vaak op dat onderscheid gericht blijven.
Wij moeten toe naar een billijker verdeling van werkzaamheden binnenshuis en buitenshuis, waarbij persoonlijke mogelijkheden en ambities aan bod kunnen komen. Voor humanisten ligt hier een uitdaging.

Arbeidsethos

Het rapport „Humanisme en arbeid" maakte veel kritische opmerkingen bij verschillende aspecten van het arbeidsleven, maar heeft zeker een positieve waardering van de plaats van de arbeid in het maatschappelijke en persoonlijke leven. Volgens de bewoordingen van het rapport ziet de humanist de arbeid als een enerzijds noodzakelijke, maar anderzijds toch ook zelfgekozen inspanning, waartoe de natuur de mens heeft uitgedaagd. Voor de humanist is de arbeid gebaseerd op de vrijheid van de mens, die zelf zijn bestaansvoorwaarden wil scheppen en daarin ook grotendeels slaagt. De humanist is geneigd te erkennen, dat onder bepaalde voorwaarden de arbeid bijzondere kansen biedt voor het vorm en richting geven aan eigen mogelijkheden van lichaam en geest, die het eigen bestaan en dat van de medemens verrijken. Gericht op de samenleving is de arbeid een bijdrage tot het voortbestaan van de samenleving. Gericht op de arbeidende mens is de arbeid een middel tot zingeving aan het eigen bestaan. (Bladzijden 33/34.)
Zonder deze bondig samengevatte benadering van de arbeid, van wat arbeid vaak is en nog vaker zou moeten zijn, te willen bestrijden, meen ik er op te moeten wijzen dat ons gerijpte inzicht in het gebruik van produktieve menselijke vermogens en in de economisch-technische kaders waarin mensen werken ons dwingen tot een zekere relativering van de betekenis van de arbeid — althans van vele soorten en vormen van arbeid — voor de maatschappij en de werkende mensen. Ik zou bepaald niet willen spreken van een „culturele revolutie", want ook uit recente onderzoekingen blijkt hoe sterk de meeste mensen het werken en de plicht tot werken beklemtonen en hoe zeer de eigen waarde en die van anderen wordt gemeten aan het verrichten van arbeid (buitenshuis) en aan de aard van de arbeid (het beroep, de functie) die men verricht. Men merkt dit onder meer in het emancipatiestreven van de (gehuwde) vrouw en aan de wijze waarop de werkloze of de arbeidsongeschikte zijn situatie beleeft. Maar in de arbeidsoriëntatie van de jongere generaties kunnen wij toch in toenemende mate een relativering van de plaats en betekenis van de arbeid waarnemen. Deelneming aan de arbeid is niet langer

de enige of voornaamste wijze van maatschappelijke participatie of persoonlijke expressie; er zijn in de arbeidsvrije sfeer verschillende andere mogelijkheden.
Opvallend is hoe in vrijwel alle besprekingen van arbeidsvraagstukken binnen het Humanistisch Verbond, ook bij ouderen, die relativering van de arbeid naar voren komt. Men zoekt naar een andere, een minder overtrokken waardering van het werken, naar een realistischer opvatting van de plaats die de arbeid in het leven van de mens kan innemen. Het kan zijn dat humanisten door hun niet op God, maar op de mens gerichte arbeidswaardering eerder de betrekkelijkheden van de arbeid zien of, minder generaliserend gezegd, ten aanzien van velerlei arbeid in twijfel trekken of deze wel zinvol is voor de menselijke ontplooiing of de maatschappelijke behoeftenbevrediging. Een humanistisch arbeidsethos is hier nog niet uit geboren, maar er zijn aanzetten in de richting van een moderner benadering waarop zeker verder gegaan moet worden.
Wanneer in humanistische kring wordt gezocht naar een nieuwe zedelijke waardering van de arbeid, zal niet voorbij gegaan kunnen worden aan de vraag: welke arbeid bedoelen wij? Denken wij aan de arbeid in produktiehuishoudingen (bedrijven, instellingen) of ook aan de arbeid in eigen huis? Is de feitelijke economische erkenning de maatstaf of de bijdrage van menselijke inspanning aan het bestaan en voortbestaan, de zorg voor mensen? Is alleen betaalde arbeid als arbeid te beschouwen of denken wij ook aan onbetaalde arbeid? Hangt de waarde van de arbeid af van het al of niet economisch belonen ervan?
Vanuit een humanistisch mens- en maatschappijbeeld zal het nieuwe arbeidsethos zijn omschrijving en invulling moeten krijgen.

Tot besluit

In de voorgaande paragrafen heb ik proberen aan te geven hoe de discussie over de arbeid in aansluiting aan het rapport van 1968 in humanistische kring zou kunnen worden voortgezet, met name door een aantal thema's verder uit te diepen. Ik geloof dat het goed is daarbij de verschillende aspecten van het onderwerp „arbeid" in een goede samenhang te zien, waarvoor een bepaalde invalshoek of een alomvattend principe nuttig kan zijn. Naar mijn mening zou de principiële benadering gevonden kunnen worden in de vraag naar de zin van de arbeid voor de ontwikkeling van de samenleving en voor de ontplooiing van de aan de arbeid deelnemende mensen.
Wij zouden dan om te beginnen moeten vaststellen welke arbeid in beginsel zin kan hebben, waardoor de kunstmatige scheiding tussen arbeid in produktiehuishoudingen (bedrijven e.d.) en consumptiehuishoudingen (gezinnen e.d.) spoedig wegvalt, evenals de al even kunstmatige scheiding tussen betaalde arbeid en onbetaalde arbeid (vrijwilligersarbeid).
Wij zouden vervolgens de arbeid niet als een doel op zich of in zich moeten beschouwen, maar heel nuchter als een produktieve en creatieve bezigheid

van mensen om in behoeften van het bestaan te voorzien. Wij zouden daarbij kritisch op het nut en de benodigde offers moeten letten, zodat wij komen tot arbeid in het kader van een selectieve produktie en consumptie. Dan is het ook niet langer te doen om werkgelegenheid zonder meer, maar om zinvolle werkgelegenheid.
Die zinvolle werkgelegenheid dient tevens volwaardige werkgelegenheid te zijn, d.w.z. mensen niet in enigerlei opzicht te kunnen schaden, maar mensen mogelijkheid te bieden tot het uiting geven aan eigen inzichten en creatieve vermogens, voor eigen ontplooiing en ten dienste van anderen. Dit houdt onder meer in, dat mensen in hun arbeid hun identiteit moeten kunnen bewaren of wellicht zelfs tot ontwikkeling moeten kunnen brengen en dat zij van daaruit als verantwoordelijke mensen met een ruime mate van autonomie moeten kunnen handelen.
Arbeid neemt een belangrijke plaats in het menselijk leven in, al is dat naar tijd en omstandigheden veranderlijk. Daarom zullen alle mensen toegang tot het arbeidsbestel moeten hebben, liefst zo dat zij zelf kunnen bepalen wanneer, hoe en in welke mate. Daarbij geldt de gemeenschappelijke plicht tot voorziening in reële behoeften van de samenleving. Er is veel verbeeldingskracht voor nodig om een stelsel te bedenken, waarin recht op arbeid en plicht tot arbeid op aanvaardbare en werkbare wijze zijn verenigd.
Iedereen heeft recht op inkomen, op een menswaardig bestaan. Denkbaar is een systeem waarin iedereen (man en vrouw, oudere en jongere) recht op een zelfstandig minimuminkomen heeft in ruil voor een persoonlijke minimumprestatie in produktie- of consumptiehuishouding. Daarboven kunnen inkomens ten dele variëren met meer prestatie. De gelijkwaardigheid van de mensen vergt dat de werkverbanden worden gedemocratiseerd, omdat anders de ene mens op ontoelaatbare wijze boven de andere blijft staan. Democratisch overleg zal in de plaats moeten komen van autocratische bevelen.
Vanuit deze uitgangspunten zouden wij verder kunnen denken.

A. L. den Broeder

Schijn en werkelijkheid inzake de arbeid

Over arbeid wordt veelal geschreven door mensen, die hun gedachten goed kunnen verwoorden. Op die wijze verrichten zij zelf een heel bijzonder soort werk. Het gevaar bestaat, dat ze al schrijvend wat te veel vanuit zichzelf denken. Daardoor krijgt het arbeidsvraagstuk een bijzondere belichting. Ook de lezers van dit soort beschouwingen vormen een wat aparte groep. Deze komt in genen dele overeen met het doorsnee Nederlandse publiek en beoordeelt het arbeidsvraagstuk daarom vanuit de eigen, zeer specifieke ervaringen.

Wat we — alvorens over arbeid te schrijven of te lezen en erover te oordelen — nodig hebben, is een confrontatie met de facts of (working) life. Die zijn niet zaligmakend, doch kunnen ons verhoeden al te lichtzinnig buiten de mogelijkheden van het onderwerp te stappen. De vraag die overblijft is waar we die feiten kunnen vinden. Voor de hand liggend is het publieke opinieonderzoek, op die manier wordt een tamelijk goede steekproef van de beroepsbevolking bij de kwestie betrokken. Er is echter een groot verschil tussen zeggen en doen. Wanneer iemand een mening uit (en meer kan het PO-onderzoek niet registreren) wil dat niet zeggen, dat zijn handelen daarmee in overeenstemming zal zijn. Het volgende moet dan ook worden gelezen, rekening houdend met die beperking. Eén en ander stamt uit het rapport ,,Kwaliteit van arbeid, 1977'', een uitgave van het Ministerie van Sociale Zaken.

In de eerste plaats is het goed enkele algemene karakteristieken van de arbeidende bevolking te laten zien en de problemen die daarmee samenhangen. Ongeveer 10 % heeft een universitaire of hogere beroepsopleiding, voor 35 % was de lagere school het einde. Een grote groep — 40 % — bracht het tot een uitgebreid lager opleidingsniveau (ulo, mavo, lbo) en de resterende 15 % tot middelbaar. Die laatste twee stamden voor 40 % uit het beroeps- en voor 15 % uit het algemeen onderwijs. Op kennisgebied zijn er dus grote verschillen aanwijsbaar in de beroepsbevolking, en die zijn er ook tussen oud en jong. Bij de ouderen zijn er immers veel, die niet meer dan de lagere school hebben. Onze jeugd moet in het huidige onderwijsstelsel echter 4 jaar voortgezet onderwijs volgen: op den duur zal de 35 % lager niveau dan ook vrijwel naar nul worden teruggedrongen. Hoe moet het dan met de karweien, die nu al — door hun weinige aantrekkelijkheid — aan de buitenlanders worden overgelaten? De vraag of de studie voor een bepaald beroep ook recht zal geven

op het uitoefenen daarvan, zal best eens levend kunnen worden. Moet er een arbeidsdienstplicht komen voor de onprettige karweitjes? Van de betrokkenen vindt 28 % dat ze wel eens onder gevaarlijke omstandigheden werken en 23 %, dat het wel eens ongezonde omstandigheden betreft. Gelukkig was dat maar in 1/3 van de gevallen een (groot) probleem voor betrokkenen. Zoals te verwachten, ligt bij de lagere opleidingsniveaus de blootstelling aan gevaarlijk en ongezond werk veel hoger dan bij de hogere. Bij de laagste opleidingsniveaus komen ziektes of verwondingen door het werk dan ook 5 à 6 keer zo veelvuldig voor als bij de hoogste.

Tot voor enige jaren was het bij sommigen gebruikelijk arbeid af te doen als een min of meer achterhaalde activiteit. Sinds de werkloosheidscijfers in de Westerse Wereld flink zijn gestegen, wordt daar minder over gehoord. Bij de grote massa heeft deze opvatting waarschijnlijk nooit in betekenende mate geleefd. Arbeid wordt sterk geassocieerd met begrippen als boeiend, plezierig, interessant, belangrijk, afwisselend, nuttig, waardevol en goed voor de ontwikkeling der talenten. Het opvallende is echter, dat vrijetijdsactiviteiten precies dezelfde associaties oproepen. Het verschil is vnl. dat arbeid als inspannend en vrije tijd als ontspannend wordt gekarakteriseerd. Bovendien wordt arbeid tot de plichten gerekend, terwijl men bij de vrije tijd het vrijblijvende meer benadrukt. Toch ziet 30 % ook in vrijetijds-activiteiten een min of meer sterke plichtsvervulling, de helft accentueert het vrijblijvende element daarvan.

Met deze gegevens wordt geraakt aan de brandende kwestie van het arbeidsethos. Nog niet 1/4 van de ondervraagden zou ophouden met werken, wanneer men zonder dat op één of andere wijze royaal zou kunnen doorleven. Een ander 1/4 deel zou aan dat werken wel enige voorwaarden verbinden, er op neerkomend, dat men wat aantrekkelijker werk wil. Zulks heeft maar weinig met opleiding te maken, want slechts 10 % is van mening, dat het eigen werk geen recht doet aan het opleidingsniveau dat men heeft bereikt. Ongevere 3/4 van de betrokkenen voelt zich het gelukkigst, wanneer men flink heeft gewerkt en bevestigt, dat men bereid moet zijn hard te werken als men van het leven wil genieten, en soortgelijke uitspraken. Het arbeidsethos dat hier uit spreekt, is bij ouderen iets groter dan bij jongeren en bij mensen met meer onderwijs wat lager dan bij mensen met minder onderwijs. De arbeidstevredenheid is hoog, slechts 10 % zou — wetend wat zij nu weten — de eigen baan beslist afwijzen wanneer ze opnieuw voor de beslissing zouden komen te staan. Van alle ondervraagden vindt 80 % à 90 %, dat het werk voor hen een belangwekkende uitdaging is, dat men goede relaties met collega's heeft en dat de chef/baas het op een goede manier doet.

Hier gekomen zullen velen de ogen uitwrijven. Er wordt allerlei slechts gezegd over het arbeidsbestel. Het ziekteverzuim is tot 10 % opgelopen, omdat het

werk ziekmakend zou zijn: eentonig, gebrek aan zeggenschap, neergedrongen door de hiërarchie, stress-verwekkend door onophoudelijke spanningen, enz. Bovendien is van de beroepsbevolking 10 % vrijwel definitief arbeidsongeschikt verklaard en in de WAO terechtgekomen: gehandicapt voor het leven. Eén en ander lijkt allerminst te kloppen met de nogal optimistische meningen, die mensen over hun werk ten beste geven. Zijn die zaken werkelijk tegenstrijdig of kunnen ze toch in elkaars verlengde worden gezien?

Om die vragen te beantwoorden zou diepergaand onderzoek nodig zijn. De drie grote vakcentrales hebben indertijd een gemeenschappelijke poging gedaan „de plaats van de arbeid" te laten bepalen d.m.v. een discussieproject onder hun leden („De plaats van de arbeid", 72 blz., *f* 3,50, giro 306482 FNV, Amsterdam). Representatief voor de gehele beroepsbevolking is zo'n onderzoek niet. Het vertegenwoordigt hoogstens de wat meer actieve vakbondsleden, zij die bereid zijn een aantal avonden te besteden aan gesprekken over dit onderwerp. De kans is echter niet uitgesloten, dat dit een groep „opinion leaders" betreft, die als zodanig méér dan anderen hun stempel zullen drukken op de maatschappelijke ontwikkeling. Opvallend is, dat deze groep — die wat formele scholing betreft zeker niet uitsteekt boven het Nederlandse volk als geheel — grote ontevredenheid vertoont met de bestaande mate van menselijke ongelijkheid. Niet minder dan 46 % wil radicale veranderingen om gelijkheid te bereiken, nog eens 39 % is ontevreden. Van een eerder ondervraagde, wèl min of meer representatieve groep werknemers, was eveneens 37 % ontevreden, maar daarnaast wilde slechts 16 % op radicale veranderingen aansturen. De ontevredenheid met de menselijke ongelijkheid uit zich op allerlei wijzen. In netto-guldens uitgedrukt, wil men de beloning voor de meest verantwoordelijke en inspannendste baan in Nederland belonen met 3x het netto-inkomen van de wegenwachter. 3/4 van de deelnemers wil, dat **alle** werknemers in een onderneming onder dezelfde CAO zullen vallen. Van iedere 7 deelnemers willen er 6 dat de voorrechten van het hoger personeel worden afgeschaft. Slechts 1 op de 8 vindt het vanzelfsprekend dat directeuren en ander leidinggevend personeel anders worden behandeld dan de rest van de werknemers. Ook op het gebied van de onaangename arbeid werkt dit door. Vrijwel niemand is voorstander van méér buitenlandse werkers, 85 % vindt dat iedereen maar een deel van dit werk moet doen. De directeur moet zijn eigen kantoor maar schoonhouden.

Hoe staat het in deze, wat afwijkende, groep nu met de gedachten inzake arbeid? Negen van iedere tien zijn van mening, dat mensen die kunnen werken, ook de **plicht** hebben zich nuttig te maken in de maatschappij. Ook van gehandicapten wordt een bijdrage verwacht, zolang de handicap dat toelaat. Sociale controle wordt als het middel gezien om de arbeidsprestatie te verzekeren. Immers 4 van de 5 deelnemers menen, dat collega's en chefs erop moeten letten, dat iedereen goed meewerkt in het bedrijf. Bijna 2/3 deel is

van mening, dat mensen die geen betaald werk willen doen, daar zelf de gevolgen maar van moeten dragen. Al met al is er een tamelijk harde opstelling: arbeid is een goede zaak en wie zich daar — om onvoldoende redenen — aan onttrekt, behoeft niet op veel solidariteit te rekenen.

Dat arbeid een goede zaak is, wordt bevestigd door ruim 2/3 deel, dat van mening is, dat arbeid en bekwaamheden met elkaar in overeenstemming zijn. Er zijn zeer ruime meerderheden, die stellen dat men het in zijn huidige werk naar de zin heeft, zelfstandig werk doet en met de collega's in een goede sfeer leeft. Iets meer dan een meerderheid (60 %) zegt in de huidige baan ook te blijven werken i.v.m. het verdiende loon. Deze primaire arbeidsvoorwaarde leeft bij de mensen blijkbaar minder sterk dan wel eens wordt verondersteld. Dit blijkt ook uit de opvatting over wat het vakbondsbeleid moet zijn. In de eerste plaats moet dat worden gericht op de totstandkoming van een rechtvaardige samenleving, het tweede doel is de geestelijke en culturele verheffing van de mensheid. Als derde wordt de uitbreiding van de collectieve voorzieningen aangewezen, als vierde verbetering van het soc. zekerheidsstelsel.

Pas daarna komen verkorting van de arbeidstijd en verhoging van het loon. Via medezeggenschap wil men zich in het eigen bedrijf richten op het sociaal- en personeelsbeleid, het zelf kiezen van baas, directeur en commissaris. Invloed op loonregeling en winstdeling staat in prioriteit ook daar beneden de regeling van de werktijden en de werkvoorbereiding. Dit betreft dus dingen van wat wijder organisatorisch belang. Daarnaast is vrijwel iedereen positief gestemd t.o.v. zaken als werkstructurering en werkoverleg. Deze hebben vooral betrekking op de inhoud van het eigen werk en de verbetering daarvan. Voorzover men hier ervaring mee heeft, is de stemming nog positiever. Dit wijst er overigens op, dat men in het eigen werk dingen mist, die men wèl van belang acht.

Veel cijfers, veel tegenstrijdige meningen, weinig zekerheid over de vraag of men alleen meningen hoort of ook aanzetten tot actie waarneemt. Vinden de door de werknemersorganisaties naar buiten gebrachte beleidsstandpunten warme ondersteuning bij hun leden of heerst daar tweesporigheid van denken? Moet het prestatie-element meer nadruk krijgen of de nuttigheidskant van de arbeid? Moet het tot beloning komen van alle nuttige arbeid, zoals bijv. de „home-makers"-functie van moeders? Worden veel opinies over het arbeidsbestel naar buiten gebracht — en ook zo ervaren — omdat de mens een zingever is en het hem moeilijk zou vallen met een brok zinloosheid te leven? Is dat geen pseudo-zingeving en hoe zou men de „echte" verlangens van mensen moeten leren kennen en aan hen bewust maken? Wanneer deze bijdrage aanspoort vanuit de werkelijkheid van de arbeidswereld deze vragen te beantwoorden is het doel ervan bereikt.

J. Varkevisser

Arbeid als keuze

Inleiding

De laatste jaren is de vraag naar de zin van de arbeid in het geheel van ons bestaan weer meer in de aandacht gekomen.

Zoals dat meestal gaat, is de oorzaak van de gegroeide belangstelling gelegen in het feit, dat zich een probleem voordoet. Er zijn in grootte groeiende groepen in de bevolking, die werk zoeken in de traditionele zin van het woord en dat niet kunnen krijgen binnen de voorwaarden, die zij daarvoor stellen, voor een deel ook daar, waar die voorwaarden zeer bescheiden zijn.

Het begrip werkloosheid is een deel van het kapitalisme-trauma in het algemeen en van het ,,periode rondom de tweede wereldoorlog-trauma'' in het bijzonder. Het weegt ons even zwaar op het gemoed als rassendiscriminatie, boekverbranding, geloofsvervolging, terreur en zelfmoord.

Werkloosheid mag niet, niet om zichzelf en niet om dat waar het van getuigt, het onvermogen van een samenleving één van haar centrale waarden onverkort in maatschappelijke realiteit om te zetten.

Er is iets anders in onze wereld, dat ons minstens zo dierbaar is, dat is onze welvaart. Enkele voorbijgaande schommelingen daargelaten, is onze welvaart, d.w.z. de Europese, de laatste eeuwen steeds gestegen.

Ook hier geldt, dat het verschijnsel op zichzelf heel belangrijk is, het is heel prettig welvarender te worden, maar even belangrijk is, dat het gezien kan worden als een ruimer teken. We worden welvarender om dat we het goed doen, omdat God met ons is.

Werkloosheid is daarom ook zo'n gevreesde kwaal, omdat het tegen die welvaartsgroei in loopt. Wie niet werkt produceert niet. Als velen niet werken, produceren velen niet, dat leidt automatisch tot verarming.

Het spookachtige van de hedendaagse werkloosheid nu is, dat ze niet tot verarming leidt. De werkloosheid groeit en de omvang van de nationale consumptie en van het nationale produkt (zij het het laatste misschien iets minder dan het eerste) groeien evenzeer. Twee andere ongewone bijverschijnselen zijn, dat de werklozen niet werkelijk aan armoede zijn prijs gegeven, maar kunnen bestaan en dat naast 200.000 werklozen er ook 100.000 vacatures zijn.

De werkloosheid van nu is weer anders dan die van toen. Het is daarom goed om te proberen naar die nieuwe werkloosheid op een nieuwe manier te kijken. Misschien is het meer dan een technisch vraagstuk naar werkgelegenheid. Het zou kunnen, dat we ons weer af moeten vragen, wat de zin van arbeid of werk

of activiteit in onze samenleving ook weer is. Ook al vinden we geen werkelijk antwoord, dan kan het toch zijn, dat de reflectie ons extra bewegingsvrijheid geeft.

De arbeid van weleer

Over de rol van arbeid in de oudere culturen bestaat geen eenstemmigheid. De werkelijkheid zoals we die van die culturen menen te kennen is zeer gevarieerd. Ook als we ons beperken tot de agrarisch hoogwaardige deltaculturen, die naar verhouding welvarend en op zijn minst periodiek arbeidsintensief waren, dan blijven de interpretaties variëren van een arbeidswillige en arbeidsgerichte, eigenlijk al door algemene arbeidsdiscipline en werkverdeling gekenmerkte samenleving tot één, waar de leiding niet van arbeid wist en het werk iets was, dat men overliet aan slaven en lijfeigenen. In dat geval waren voor de leiding andere waarden essentieel: eeuwigheid, schoonheid, meditatie, de ziel, heiligheid of heldhaftigheid.

Bij gebrek aan persoonlijke deskundigheid, kan ik alleen maar zeggen, dat mijn eigen indruk is, dat in die oudere culturen de arbeid niet zò centraal stond. Er zijn geen goden van de arbeid bekend, geen Babylonische Stachanov, geen Gilgamesh van de ploegenarbeid.

Maar de bestaande onzekerheid over de rol van de arbeid in de oude deltaculturen (die toch in feite konden bestaan door een agrarisch overschot, dat mede via arbeid gewonnen werd), is in het kader van mijn betoog in zoverre al van belang, dat daarmee gezegd kan worden, dat arbeid niet een anthropologische vanzelfsprekendheid is.

Niet een vanzelfsprekendheid zoals overleving, activiteit, begrip, communicatie of solidariteit.

Het woord arbeid zoals dat in de Germaanse talen staat, wordt afgeleid van are bejd, een situatie van grote nood, waarin mensen komen te verkeren, die uit hun sippe zijn gevallen en elders in afhankelijkheid en dienstbaarheid moeten bestaan. Als arbeid al geen anthropologische vanzelfsprekendheid is, dan is het voor onze voorouders blijkbaar ook geen culturele.

Ook dichter bij huis, in het door de Germanen aanvaarde Christendom, is arbeid niet als een centrale waarde gesteld. Er zijn wel uitspraken over arbeid in het oude en nieuwe testament. Toen onze cultuur eenmaal in het teken van arbeid kwam te staan, heeft men niet verzuimd om die gebeurtenis dan ook met bijbelteksten te larderen. Dat daarmee de Bijbel als een boek gezien kan worden, waarin men met een zekere urgentie reflecteert over de idee arbeid, zoals wij die kennen, is daarmee allerminst bewezen.

Humanisme en arbeid

En dan zijn we zo ver, dat we de hand in eigen boezem kunnen steken. Kennen we ook grote humanisten, die ons iets zeggen over de filosofie, de anthropologie of de sociologie van de arbeid?

De eerste is Thomas Morus. In zijn Utopia heeft iedereen werk, als een recht

en als een plicht, zij het dat hij voor heel vervelend werk al gastarbeiders van elders laat komen. De utopianen zelf kennen allemaal twee beroepen, een agrarisch en een ambachtelijk. Daarmee zijn ze het hele jaar bezig, zij het niet meer dan zes uur per dag. Zijn moraal is: arbeid is goed voor mensen, dat houdt ze af van rare dingen. We moeten allemaal arbeiden, maar met mate. We moeten het niet doen om rijk te worden en we moeten allemaal voldoende tijd over houden voor het hogere en het lagere.
Arbeid als noodzaak. Sinds Adam Smith wordt die idee toch meer en meer centraal gesteld in de burgerlijke cultuur. Vooral ook bij Marx, bij wie de mens in de eerste plaats een wezen is, dat bestaat doordat hij via arbeid aan de natuur dat ontrukt, dat hij voor zijn bestaan nodig heeft.
De mensen onderling hebben die arbeid alleen niet rechtvaardig georganiseerd. Onze opdracht, zegt Marx, is om daar verbetering in te brengen. Maar ook in het heerlijke socialisme wordt er zonder meer en vanzelfsprekend hard gewerkt. Er is beloning naar verdienste en het is eerst daar dat de held van de arbeid uitgevonden zal worden. Maar zelfs bij Marx zijn we als individu niet voor eeuwig aan de arbeid geketend, als we via het harde werk met beloning naar verdienste voldoende kapitaalgoederen hebben geschapen, dan komt er een communisme, dat in staat is ons te voorzien naar de mate van onze behoefte.
Het moderne humanisme heeft traditie noch dogma op het gebied van arbeid. Zoals bij zo veel moderne vraagstukken, wordt ze niet werkelijk gehinderd door vorige uitspraken en kan het zich nieuw opstellen.
De mens die arbeidt, kan in die arbeid de mogelijkheid vinden voor een acceptabel bestaan. Die arbeid geeft hem een houding tegenover de natuur en de medemens, die als het goed gaat, hem voorzien van zelfrespect, van een materiële basis, die hem een zekere onafhankelijkheid geeft, hem stimuleert tot activiteit en tot coöperatieve relaties met zijn medemensen.

Op die gronden zal goed georganiseerde, weloverdachte arbeid, die de mens een keuzevrijheid in zijn bestaan geeft, hem stimuleert op uitdagingen in te gaan, hem leert de kost voor de baat te laten gaan, de basis kunnen zijn van een uit humanistisch oogpunt interessante cultuur.
Deze stellingname is bescheiden, maar ook gemakkelijk. Ze spreekt niet over arbeid, maar over goede arbeid en eigenlijk niet over arbeid als zodanig maar over haar stimuleren van het actieve, het sociale, het creatieve e.d.
Persoonlijk ben ik geneigd als belangrijkste claim van humanistische zijde in een positieve waardering van de arbeid terug te keren naar Adam Smith en als het loon van de arbeid de welvaart te zien.
Opnieuw, omdat welvaart op zichzelf prettig is. Met welvaart bedoel ik dan niet luxe en overvloed, maar het gemakkelijk beschikbaar zijn van goederen en diensten, die men nodig heeft voor een redelijk bestaan. Een redelijk bestaan is materieel verzorgd, geeft de mens vrijheid, mobiliteit, keuze mogelijkheid. Vooral, welvaart maakt het overbodig, dat een mens zich afhankelijk ziet

van een ander persoon, bij wie hij moet aankloppen, om in zijn nooddruft te kunnen voorzien.
Een algemene basiswelvaart, voor iedereen gegarandeerd, betekent voor elke burger dat zijn vrijheid en zelfsrespect niet bedreigd worden door extreme vormen van materiële afhankelijkheid.
Voor zover deze basiswelvaart de vrucht is van arbeid, lijkt het me essentieel om arbeid als een sine qua non in het maatschappelijk pakket op te nemen. De vraag is dan wat voor arbeid dat moet zijn. Is dat per individu weer de zelf verrichte arbeid, die recht geeft op het zelf vervaardigde produkt? Of moet de samenleving ruimte hebben om die voorziening in een ruilverhouding te brengen, zodat ik voor door mij geleverde arbeid altijd kan rekenen op een hoeveelheid ruilmiddel ter eigen besteding?
Men is misschien geneigd om te zeggen, dat dat de situatie is die we al kennen. Dat is waar, maar niet helemaal. We hebben mensen gekend die veel arbeid verrichtten aan een produkt, dat niet verkoopbaar bleek en dan kregen ze ook geen ruilmiddel. Verder zijn er miljoenen vrouwen geweest, die zich door een geschikt huwelijk van ruime middelen wisten te voorzien, zonder dat de tegenprestatie gemakkelijk als arbeid kon worden aangeduid.
Laten we dus maar aannemen, dat we b.v. de overheid vragen aan te duiden, wat als beroep kan worden aangeduid en dat we bereid zijn om iemand die dat beroep in eer en deugd uitoefent, of uit zou willen oefenen, het recht heeft op een basisinkomen en zo veel meer als in de vraag- en aanbodsituatie verantwoord lijkt.
Een vervelend praktisch probleem doet zich voor, als een bevolking, niet langer geleid door economische noodzaak, maar door eigen bekwaamheidsvoorkeur op grote schaal beroepen gaat kiezen, die economisch gezien niet meer zo rendabel zijn.
Stelt u voor dat onze milieuliefde zo groot wordt, dat grote groepen macrobiotische kleine boeren willen worden en de overigen b.v. allemaal een academische vorming in de sociale beroepen zoeken. De maatschappij die dan ontstaat, is heel lief en milieuzuiver, maar naar onze begrippen ook onvoorstelbaar arm. De verlichting komt van raapoliepitjes, de verwarming van wat sprokkelhout en van dat deel van de koemest, dat we hebben mogen drogen. We reizen weer met paarden en zeilschepen en voor de anticonceptie keren we terug naar de beproefde oude middelen. Zo kunnen we nog even doorgaan, maar op den duur ontstaat toch weer de wens het leven wat te vereenvoudigen en te veraangenamen, door het gebruik van technieken die het strikt ambachtelijke te boven gaan.
En als dat dan toch zo is, dan is het misschien eenvoudiger te stellen, dat we in onderling overleg een bepaalde kern van technisch hoogwaardige middelen in produktie blijven houden. Wat voor energievormen we dan acceptabel vinden, wat we menen op te mogen gebruiken, wat nog verantwoorde luxe is, moet in gezamenlijkheid worden bepaald.
Maar dan geldt ook, en hier maken we weer de sprong van welvaart naar

arbeid, dat er weer werk gedaan moet worden, waarvan het mogelijk is, dat er niet genoeg personen worden gevonden, die dat uit eigen beweging kiezen. Stel je voor, dat we weer steenkool willen stoken, maar niemand zin heeft om onder de grond te kruipen, om het er uit te halen.
De klassieke kapitalistische oplossing is, dat er groepen bezitlozen zijn, die om der wille van een inkomen, dat daaraan verbonden is, bereid zijn vervelende arbeid te verrichten. Men is bereid het werk te accepteren, omdat het nu eenmaal in staat stelt een inkomen te verwerven. Wie geen inkomen heeft, wordt aan de ontbering prijs gegeven.
In de verzorgingsstaat werkt dat mechanisme niet goed meer. Werkloosheid was er jaren lang een marginaal verschijnsel, maar als het al op trad, dan waren er sociale voorzieningen, die de ontbering buiten de deur hielden. Nu de werkloosheid niet meer marginaal is en officieel 200.000 mensen treft en in feite, als we de W.A.O. mee tellen, misschien wel het dubbele, houden we vast aan de idee, dat de werkloze van ontbering wordt gevrijwaard. Mede daardoor hebben we 100.000 onvervulde vacatures, want de ontbering drijft de werkloze er niet langer toe te accepteren, wat hij maar vinden kan. (Natuurlijk is er de pressie van het schandegevoel. Vooralsnog is die reëel. Toch is dat niet zo krachtig als de ontbering destijds. Werklozen gaan er door gedreven werk zoeken, maar vinden toch dat bepaald werk schandaliger is dan werkloosheid.)
We hebben erg gestimuleerd, dat mensen het werk gaan doen, dat ze graag willen verrichten. Terecht. We hebben erg gestimuleerd, dat werklozen een redelijke uitkering krijgen. Terecht. We zijn erg gehecht aan onze welvaart. Terecht. Mede daardoor zijn er een aantal vervelende beroepen. We hebben er gastarbeiders voor gekregen. Misschien terecht.
Alles is eigenlijk wel terecht gebeurd. Maar het uiteindelijke resultaat bevredigt ons niet. Er is werk,waarvan we collectief vinden, dat het gebeuren moet, maar dat we individueel aangesproken, toch niet gaan doen. Daarbij moet opgemerkt worden, dat die vacatures niet alleen liggen op het terrein van onacceptabel geachte fabrieksarbeid. Een belangrijk deel betreft verzorgend werk van allerlei aard. We zijn welvarend genoeg om allerlei zorgapparatuur op te bouwen en ook ziek genoeg om het nodig te hebben. De nodige bezetting is er niet meer voor te vinden. Laat ik er volledigheidshalve, nog even op wijzen, dat de Nederlandse samenleving erg rijk is. D.w.z. ze beschikt over zodanige middelen aan grond, grondstoffen, machines, beleggingen, deskundigheid, energie en ervaring, dat ze met inzet van maar een deel van de beschikbare arbeidskracht de gehele Nederlandse gemeenschap van voldoende goederen en diensten kan voorzien. Anders gezegd, vanuit welvaartsoogpunt kunnen we redelijk blijven bestaan, zonder dat een ieder daarvoor hard moet werken. Het aantal actieven in de bevolking loopt terug, zonder fatale gevolgen voor het besteedbaar inkomen.
Het kernprobleem is, dat er een grote groep beroepen is, die we wel vervuld willen zien, maar waarvoor geen kandidaten zijn; dat er een groot aantal

werkwilligen is, dat geen geschikte banen vindt; voor een deel door een onderwijsexplosie, die er toe geleid heeft, dat het opleidingsniveau niet meer aansluit bij het beschikbare beroepenniveau, althans voor het gevoel van de betrokkenen.

Wat te doen?

Voor het hier geschilderde probleem zijn in principe vijf mogelijke vormen van beleid, voor een deel elkaar uitsluitend, voor een deel elkaar steunend, die verlichting kunnen brengen. Er is geen twijfel aan dat we vier van die vijf in de een of andere mengverhouding zullen gaan hanteren. De vragen zijn, welke mengverhouding we zullen kiezen en hoe lang we er over zullen doen, de bestaande schroom om die paden op te gaan, te overwinnen.

Het eerste is een radicale terugkeer naar het marktmechanisme. Aan de ene kant, wie eten wil, moet een inkomen zoeken, wie een inkomen zoekt, moet zien dat hij werk krijgt. Aan de andere kant, wie vacatures heeft, die hij niet vervuld krijgt, moet maar zulke lonen gaan bieden, dat er toch weer mensen gevonden worden, die eventueel tijdelijk, dat werk toch weer willen doen.

Een tweede belangrijke inzet is het aangenamer en interessanter maken van bepaalde beroepen. We hebben ons daar nooit veel aan gelegen laten liggen. Arbeid was misschien vervelend, maar het moest gebeuren. De manier waarop het ingericht werd, was bepaald door overwegingen van bedrijfsefficiency. Enfin, u weet wel, het modern times-complex. De laatste tijd zijn er b.v. bij de Volvo wat bescheiden pogingen om de arbeid wat aangenamer en gevarieerder te maken, eventueel ook, waar dat op de korte termijn wat minder opbrengst betekent.

Opnieuw, de samenleving is rijk genoeg om zich op dit gebied al aardig wat te kunnen permitteren. Alleen het concurrentiestelsel maakt het moeilijk voor één bedrijf er een begin mee te maken. Zo goed als we er in geslaagd zijn de sociale voorwaarden rondom het werk via een afsprakenstelsel te verbeteren, zou dat echter voor de aard van het werk ook wel kunnen.

Ten derde, waar een deel van de problematiek schuilt in de discrepantie tussen onderwijsniveau en beroepsniveau, is het in principe mogelijk de band tussen afstudeerniveau en aanvangssalaris losser te gaan maken. Vanuit een algemeen rechtvaardigheidsbeginsel moet dat wel kunnen. Het is merkwaardig hoe het mogelijk is na vijf jaar niet al te moeilijke studie op een salaris-aanvangsniveau te komen, dat voor iemand zonder die studie in geen tien jaar moeizame beroepsarbeid (of misschien zelfs helemaal niet), te bereiken is.

De situatie zal binnen het onderwijsstelsel zelf moeilijker worden. Je hele jeugd op scholen rond hangen en dat levert dan niet eens wat op, is een situatie die de minder gemotiveerde scholieren nog onhanteerbaarder maakt, dan ze al zijn. Men zou kunnen beginnen weliswaar een leerplicht van een aantal jaren te handhaven, maar die gespreid opneembaar te stellen. Men kan dan

op zijn vijftiende de school verlaten en op latere leeftijd nog wat leertijd opnemen.
Een vierde mogelijkheid is een arbeidsdienstplicht. Het onderwerp is nu al algemeen in discussie, niet alleen bij wereldvreemde professoren maar ook bij werkgevers, vakbondsmensen en politici.
Men kan denken aan een arbeidsdienstplicht, eventueel gecombineerd met militaire dienstplicht. Voor mannen en voor vrouwen. Met mogelijkheden voor een groot aantal beroepen, waartussen men kiezen kan. Voor zo ver het heel populaire beroepen zijn, zoals ontwikkelingshulp of bruggewachter, moet men het langer doen. Ook hier geldt, dat men het niet per sé op zijn achttiende hoeft te verrichten. Men kan het spreiden over de levensloop, zij het binnen grenzen. Men kan zich b.v. voorstellen dat er behoefte is om bepaalde personen te verplegen binnen gezinsverband. Echtparen kunnen zich daarvoor binnen een dienstplichtkader beschikbaar stellen. Wat men in de beroepsplicht verricht wordt goed bijgehouden en het oordeel is van belang voor de beroeps- en studiemogelijkheden in de vrije sector.

Het zal de lezer opgevallen zijn, dat twee mogelijkheden hier niet genoemd zijn. Eén is het weer aandraaien van de economische groei. Als algemeen recept is dat een beetje onwijs. Dat neemt niet weg, dat selectief gebruikt, hier ook nog wel wat kan.
Het tweede is het op ruime schaal beroepen scheppen in de verzorgende sector. Dat hoeft ook zeker niet verboden te worden. Het is ook niet zo, dat er in verzorghuizen, gevangenissen, ontwenningsinrichtingen geen ruimte zou zijn voor een extra inzet. Zolang de overheid in staat is hiervoor gelden te reserveren en verstandig in te zetten, is er niets tegen.
Eigenlijk ben ik er van overtuigd, dat als we bovenstaand arsenaal optimaal tot gelding brachten, er goede resultaten mee te bereiken zouden zijn. Goeddeels is het een vrij conservatief programma. Het veronderstelt, dat de volledige werkgelegenheidspolitiek uit de eerste 25 jaar van de Verzorgingsstaat het summum van onze wijsheid vormt en dat het maar het beste is, daar heen terug te krabbelen.
Nogmaals, indien regering en parlement, bedrijfsleven en vakbond, onderwijs en verzorgingsapparatuur zich tot actieve medewerking bereid verklaarden, dan zouden zowel de vacature als de werkloosheidspositie ingrijpend gewijzigd kunnen worden.
Misschien gebeurt dat ook, maar waarschijnlijk is dat niet. De door collectiviteiten gedragen structuren, die dat zouden moeten gaan doen, zijn te zwak uitgerust om een dergelijke doelbewuste en gerichte actie over een langere periode vol te houden. Ook de overheid, die zo langzamerhand heel wat in de melk te brokken heeft, beschikt niet over het instrumentarium, om zoiets waar te kunnen maken.
Daarbij komt nog, dat er bij degenen, die er iets aan kunnen doen, ook niet zo'n vreselijke behoefte is, om de zaak serieus aan te pakken.

De werkloosheid leidt nog niet tot opvallende welvaartsdaling. De produktie is zo gemechaniseerd, dat we het zonder die handen ook wel af kunnen. De ondernemer heeft soms liever een rustige machine dan een lastige of vaak verzuimende arbeider. De vakbond is meer geïnteresseerd in de belangen der werkenden. Zolang de overheid niet duidelijk onder druk gezet wordt door een werkgelegenheidspartij, vindt zij, dat ze met het geven van een redelijke uitkering aan werklozen al aardig wat doet. Als er geen opzienbarende dingen gebeuren, dan lijkt het waarschijnlijk, dat zoals vroeger de armen altijd met ons waren in de voor ons liggende jaren de werklozen altijd met ons zullen zijn.
Dat is ook geen wonder, want we hebben een hoogwaardig massaproduktie-apparaat opgebouwd, dat er voor zorgt, dat de landbouw toe kan met 5 % van de bevolking als producent, dat de industrie wel zakken kan naar 25 %, dat de kantoorarbeid verregaand gemechaniseerd kan worden. Het is nu al zo, dat hele wegwerpslagen geleverd moeten worden, om het produktieapparaat aan de gang te houden.
Voor wat we in redelijkheid nodig hebben, kunnen we in feite volstaan met maar een deel van de arbeidsgeschikte bevolking in te schakelen.

Arbeid als keuze
Het lijkt er op, dat we er aan zullen gaan wennen, dat een betrekkelijk groot deel van de bevolking niet meer hoeft te arbeiden.
Het lijkt er ook op, dat we dat gaan accepteren. We roepen nog wel: volledige werkgelegenheid, maar veel kracht heeft het niet meer. De volgende vraag is dan, wat gebeurt er met een samenleving, die decennia lang grote groepen heeft, die niet werken of zelfs nooit aan werken toe gekomen zijn.

We hebben daar wel ervaring mee. Nederland had in de achttiende eeuw steden, waarin de helft of meer van de bevolking generaties lang van de bedeling leefde.
Verpaupering, criminaliteit, apathie en drankzucht hoorden er bij. Dat was toen zo. Zou het ook zo gaan met onze huidige goed opgevoede, redelijk onderhouden en entertainde werklozen?
Alweer een tiental jaren geleden maakte Marcuse veel opgang met een boek over de eendimensionale mens. Hij vreesde, dat de huidige samenleving geen groepen meer telde, die een zodanige ongewenste outsiderpositie hadden, dat ze het systeem onder veranderingsdruk zouden zetten. Zouden de nieuwe werklozen een dergelijke groep kunnen vormen? De geschiedenis leert ons dat de Nederlandse werklozen van de achttiende eeuw niet als zodanig hebben gefunctioneerd. Zou de moderne, beter verzorgde, maar ook beter opgeleide werkloze, dat misschien wel zijn?
Zo zijn we dan tot slot bij het nog niet genoemde vijfde beleidsmoment gekomen. Eigenlijk is dat een inzet, die te zwaar is, om nog als beleidsmoment te kunnen worden getypeerd. Het gaat waarschijnlijk over een proces, dat als

het inzet, een zodanige kracht heeft, dat het niet meer door ons beheersbaar is. Als de maatschappij acceptabel kan voortbestaan, terwijl maar een relatief klein deel van de beschikbare arbeidskracht hoeft te worden gebruikt, dan verandert op den duur ook de positie van arbeid. Het krampachtige pogen om iedereen 8 uur per dag met traditionele arbeid bezig te houden, gaat dan over. Er is een tijd geweest, dat een man geen man was als hij niet kon paard rijden. Dat een man geen man was, als hij niet een wapen droeg en het kon hanteren. Die eisen zijn allemaal verbleekt. Wellicht zal het ook zo gaan met de eis tot arbeid. Arbeid wordt dan iets, dat je een tijdje doet. Zoals de militaire dienstplicht. Of lid zijn van een voetbalclub. Maar niet meer dat centrale stuk dat ons leven en onze waardigheid bepaalt. Ons inkomen en onze status. Het zou best eens waar kunnen worden. Er is al eerder gezegd, dat er een recht op luiheid is en dat we eens van de vloek van de arbeid zullen worden verlost.

Wat jammer toch dat we als mentaal verkreupeld, aan arbeid verslaafd volkje met de ogen knipperend in het licht staan te kijken en vooral denken: Hoe moet dat dan? Wat moet ik als ik niet werk? Werkloosheid was toch een schande? Wat zal mijn vrouw zeggen, als ik de hele dag over de vloer ben? En de vrouw zelf: Hoe toon ik mijn geëmancipeerd zijn anders dan door arbeid? En waarvoor gaan de kinderen nog naar school?

Het is waar, dat de polsstok der verbeelding maar kort is. Ik ben er ook wel zeker van, dat een wereld met veel minder arbeid niet automatisch een paradijs is. Op zijn minst zou er echter toch meer plaats zijn voor de beruchte humanistische zelfontplooiing. Voor (met mate) wat meer zelfreflectie. Wat meer, al hoop ik niet al te onbescheiden, aandacht voor de ander.

Een wereld met arbeid centraal moet leefbaar in te richten zijn. Een wereld met arbeid meer marginaal even zeer. Van belang is dan steeds, dat dat wat als centrale waarde gesteld wordt, voor iedereen redelijk acceptabel en bereikbaar is. Als dat zo functioneert, dat de collectiviteit het gevoel kan hebben dat haar voortbestaan in redelijkheid is gegarandeerd en een aantrekkelijk perspectief voor morgen heeft, dan kan dat voor een humanist met of zonder arbeid een aanvaardbare achtergrond vormen om zijn ideeën verder tegen te ontwikkelen.

P. Thoenes

De zeggenschap over de arbeid

Inleiding

Er is naar onze mening alle reden om in 1978 ook de vraag hoe het staat met de machtsverdeling in het arbeidsleven, vanuit het humanisme opnieuw te doordenken, hoewel het nog maar tien jaar geleden is dat het rapport „Humanisme en arbeid" verscheen. In dit rapport staan weliswaar vele konklusies, die we vandaag nog even waardevol vinden als toen. Zoals de stelling dat gestreefd moet worden naar een arbeidsbestel, dat gebaseerd is op gezamenlijke zeggenschap en verantwoordelijkheid, waaraan men als mens en medemens op basis van vrijheid en gelijkwaardigheid kan deelnemen. Bij herlezing van het rapport blijkt echter óók, dat de ervaring van de afgelopen tien jaar onze aandacht heeft gericht op aspekten van het zeggenschapsvraagstuk, die in het toenmalige rapport in het geheel niet aan de orde kwamen, dan wel op een manier werden beoordeeld die ons althans nu niet meer aanspreekt.

Wij denken daarbij o.a. aan de vraag hoe de **feitelijke ontwikkeling** van de zeggenschapsverhoudingen in het bedrijfsleven er eigenlijk **uitziet** en aan de vraag wat er moet worden **gedaan** om die ontwikkeling meer te laten voldoen aan wat wenselijk is op grond van wat in het rapport wordt genoemd „de humanistische idee van de verantwoordelijke mens". Voor wat betreft de **waarneming** der feitelijke ontwikkeling kunnen wij ons niet aan de indruk onttrekken dat de samenstellers van het rapport de wereld met een wat rooskleurige blik hebben bekeken. Bijv. de stelling dat de sociale politiek is gericht op de integratie van de onderneming als samenwerkingseenheid van ondernemer en personeel, had **toen** al — waar de ideologie van „human-relations" reeds op haar retour was — een wat kritisch kommentaar verdiend, maar klinkt in het licht van onze ervaring met 10 jaar bedrijfssluitingen en stakingsakties bepaald wrang. Hetzelfde geldt voor de stelling dat er onder invloed van de technisch-industriële revolutie meer waardering voor de arbeid, ook voor de arbeid in loondienst, zou zijn gekomen. De behandeling van de (illegale) buitenlandse werknemers, ook door toonaangevende ondernemingen, is niet het enige, maar wel het duidelijkste bewijs voor het tegendeel. Het eigenlijk niet behandelen van de vraag wat humanisten op dit gebied zouden moeten **doen** zal wel te maken hebben met de vaststelling in het slothoofdstuk dat „normen en doeleinden voor het eigen leven en voor het menselijk samenleven niet in die mate voor alle humanisten gelijk zijn, dat men van de humanistische maatschappijbeschouwing kan spreken". En daarmee is

dan een beperking aangeduid in de mogelijkheden van het Humanistisch Verbond als zodanig om anders dan vrijblijvend over maatschappelijke problemen te spreken. Een beperking die wij zeer problematisch vinden. We lopen immers daardoor het risico preken neer te schrijven die ieder naar eigen behoefte als ideologie voor het eigen funktioneren binnen het heersende systeem kan gebruiken. Zoals binnen het Christendom zo vaak is gebeurd. Terwijl de verslechtering van het arbeidsklimaat alle reden geeft tot de konklusie, dat realisering van menswaardige verhoudingen een breuk met ekonomische strukturen veronderstelt, die niet zonder individuele en kollektieve aktie bereikt kan worden. Ons artikel zal vooral proberen deze konklusie nader toe te lichten.

De ontwikkeling van het arbeidsbestel als geheel

Een arbeidsbestel, dat gebaseerd is op gezamenlijke en door ieder in vrijheid en gelijkwaardigheid uitgeoefende zeggenschap en verantwoordelijkheid is sinds 1968 zeker niet dichterbij gekomen. Het industriële kapitalisme vertoont een versterkte tendens tot schaalvergroting en concentratie. Steeds meer zelfstandige ondernemingen worden door grote concerns overgenomen, vervolgens opgeheven of onderworpen aan de beleidsvoering van het concern, die voornamelijk in de top van het moederbedrijf plaatsvindt. Met als gevolg dat de mogelijkheden van de mensen aan de basis om aan de besluitvorming over belangrijke zaken deel te nemen verder worden beperkt. De centralisatie in besluitvorming die daarnaast voortvloeit uit processen als burokratisering en automatisering beperkt de mogelijkheid van spreiding van verantwoordelijkheid bij de uitvoering van het beleid nog verder. De wereldkrisis die in Nederland alleen al minstens 300.000 mensen (al dan niet als werkloze erkend) uit het arbeidsproces heeft gestoten, is trouwens ook weer een voorbeeld, niet alleen van individuele nood, maar ook van kollektieve machteloosheid. Niet alleen de werknemers zien overigens hun invloed op het beslissingsproces — die toch al niet groot was — verminderen. De konsumenten worden in versterkte mate het slachtoffer van monopolistische marktbeheersing en manipulatie van konsumptiewensen. Indringende reklame probeert met maar al te veel succes konsumptiegerichtheid te stimuleren, de aandacht van mensen meer te richten op wat men heeft, dan wat men is. De ontplooiing van kreatieve en intellektuele talenten van de mens wordt geremd ten gunste van de bevrediging van meer materieel gerichte behoeften. Mannen **en** vrouwen worden gestimuleerd tot het zoeken van betaalde arbeid, zonder naar de zin ervan te vragen, in plaats van zich in te zetten voor vrijwillige sociale arbeid. Een verantwoord gebruik van de wereldgrondstoffenvoorraad en van energie is nog niet in het verschiet; de verantwoordelijkheid tegenover toekomstige generaties telt bij beslissingen over omvang en richting van de produktie nog steeds niet mee. Het perspektief van de Derde Wereld op een minimaal levenspeil is nog steeds even ver verwijderd als 10 jaar geleden.
De afhankelijkheid van arbeiders en konsumenten in Europa **en** de Derde

Wereld, in hun arbeid **en** in hun zogenaamde vrije tijd, van wetmatigheden die door niemand worden beheerst, maar die **wel** door vormen van internationale koncentratie steeds dwingender en onontkoombaarder worden, moet voor humanisten, die uitgaan van een gezamenlijke menselijke verantwoordelijkheid, welhaast het meest dringende maatschappelijke probleem zijn. Het feit, dat dit probleem waarschijnlijk niet minder ernstig is in de landen waar de machthebbers zich marxistisch noemen, neemt niet weg dat de humanistische opvatting van het begrip arbeid o.i. dat van de authentieke Marx moet zijn: Arbeid zal in een menswaardige samenleving alleen mogen geschieden aan de hand van door de mens zelf gekoncipieerde doelstellingen, op basis van menselijke waarden. In die vorm onderscheidt arbeid de mens van het dier. Of in woorden uit „Das Kapital": „Wat de slechtste architekt van de bekwaamste bij onderscheidt, is dat hij een cel eerst in zijn hoofd heeft gekonstrueerd, voordat deze in de korf wordt gevormd. Het resultaat dat uit arbeid voortkomt moet, in ideale zin, eerst in de scheppende verbeelding van de werker bestaan".

Die scheppende verbeelding van „de werker" kan in een tijd van steeds grootschaliger produktietechniek en energie-aanwending alleen de vorm hebben van een demokratisch vastgelegde maatschappelijke planning. Dus rijst de vraag in de woorden van de Christen-marxist Garaudy: welk organisatiemodel — anders dan het kapitalistische jungle-model en het Russische staatsburokratische model — kan met zelfbestuur aan de basis als principieel uitgangspunt leiden naar „een zelfbestuur dat samenvloeit in een nationale arbeidsintegratie"[1] en „menselijke kontrole realiseren op de ekonomische groei"? Waarbij Garaudy naar het ons voorkomt ten onrechte alleen spreekt over een **nationale** doelstelling, omdat in het bijzonder de noden van de Derde wereld dwingen tot beperking van de nationale groei. Ze zal dus moeten passen in een mondiale planning. Bovendien is de vraag hoe zo'n demokratisch, niet-centralistisch planningsmodel er dan wel uit moet zien daarmee nog niet beantwoord. Temeer daar een dergelijke omvorming van de wereldekonomie door de thans overheersende krachten niet wordt gewild. De vraag hoe we haar dan **toch** kunnen bereiken is des te moeilijker omdat de voor dat verzet tegen de heersende krachten noodzakelijke opbouw van internationale tegenmacht maar al te gemakkelijk ten prooi valt aan dezelfde tendentie van verzelfstandiging tegenover de basis. Op zich is het immers al de vraag of het beleid van vakbondsbesturen voldoende door de achterban kan worden beinvloed; de thans noodzakelijke internationalisering maakt dit probleem nog ernstiger.

Gekonkludeerd moet dan ook worden, dat **noch** een konkreet geformuleerde opvatting over een arbeidsbestel, waarin de menselijke arbeid werkelijk tot zijn recht zou kunnen komen, **noch** de opbouw van de krachten die zo'n arbeidsbestel zouden kunnen realiseren, al erg ver is gevorderd.

Veranderingen binnen de instituties

Terwijl de feitelijke ontwikkelingen in de funktionalisering van het heersende produktiestelsel uit een oogpunt van humanisering en demokratisering dus weinig reden tot juichen geven, zijn er in de opvattingen van mensen binnen de maatschappelijke instituties soms veranderingen gaande die als positief kunnen worden gewaardeerd.

Waarschijnlijk mede als reaktie op schaalvergoting en burokratisering is er om te beginnen een groeiende behoefte aan zeggenschap van onderop. Zij wordt uiteraard ook versterkt door het stijgende opleidingsnivo en de verruiming van het wereldbeeld van veel mensen door de moderne massamedia. Steeds minder zijn werknemers geneigd om beslissingen van de ondernemingsleiding voor gegeven aan te nemen. Ergernis over de eigen machteloosheid bij bedrijfssluitingen e.d. speelt daarbij uiteraard ook een rol. De bedreiging van de eigen positie stimuleert tot het vragen naar meer informatie en invloed. Van betekenis is ook geweest de publiciteit sinds 1970 over het **Joegoslavische arbeiderszelfbestuur.**[2]

De formele kenmerken ervan komen overeen met wat in het rapport „Humanisme en arbeid" werd gezegd over de voorwaarden waaraan de „gezamenlijke zeggenschap van alle deelnemers aan het arbeidsproces" zouden moeten voldoen. Gekozen leiders op alle nivo's. Een soort synthese tussen directe zeggenschap en vertegenwoordigende demokratie. Zo wordt volgens de officiële struktuur het produktieplan door arbeidersraden vastgesteld (vertegenwoordigende demokratie) en is er bij de uitvoering van het werk een zo groot mogelijke zelfstandigheid van produktiegroepen, wat mogelijkheden biedt voor de directe zeggenschap.

De betekenis van wat in Joegoslavië is ondernomen zat voor het Westen vooral in het feit dat het nu niet ging om een theoretisch koncept, maar om een konkreet experiment. Een van ons herinnert zich nog levendig de golf van bijval die door de zaal ging, toen op een kongres van de Algemene Nederlandse Metaalbedrijfsbond door een spreker gewag werd gemaakt van „het schandaal dat de bedrijfsdemokratie meer kansen krijgt in het kommunistische Joegoslavië dan in het demokratische Nederland". De praktijk ziet er echter ook in Joegoslavië minder rooskleurig uit dan de theorie. De deskundigen in het bedrijf hebben een vrij grote machtspositie die niet direkt uit het model is af te leiden. Hoewel officieel de arbeiders aan de basis de mogelijkheden hebben mee te spreken over de doelstellingen van de onderneming, over hoe en wat er geproduceerd wordt, is in de praktijk waar te nemen dat door gebrek aan informatie bij de basis, en door de druk vanuit de ekonomie en vanuit de partij er weinig van inhoudelijke diskussies hierover terecht komt. Het gevolg is dat ook daar vaak gekozen wordt voor de meest „efficiënte" en ekonomisch meest rendabele manier van werken, terwijl men onder het mom van „jullie hebben die toch zelf gekozen" de arbeiders het recht ontneemt door

stakingen of andere (vakbonds-) akties tegen lage lonen, slechte arbeidsomstandigheden, onaantrekkelijke werkmethoden e.d. te protesteren. Zo wordt een systeem dat in theorie zeggenschap en meer mogelijkheden tot zelfontplooiing kan bieden tot een goed werkend beheersmechanisme.
Dit is ook niet zo verwonderlijk, als men kijkt naar de manier waarop dit systeem tot stand is gekomen. Het is niet vanuit de basis maar vanuit de top opgelegd door de leiding. Bovendien ontbreekt aan het systeem een juiste inbedding in de rest van het maatschappelijke systeem. Het gevolg daarvan is dat een open inhoudelijke diskussie en een maatschappelijk verantwoorde besluitvorming over de doeleinden van de produktie, over de invloed van de produktie op de omgeving, over de invloed van de produktiewijze op het persoonlijke leven van de arbeiders en hun gezinnen, niet tot stand komt. De richting van de industriële ontwikkeling wordt aldus aan de zeggenschap van mensen onttrokken en aan de wet van vraag en aanbod overgelaten, zoals in het kapitalistische Westen.
Toch is het Joegoslavische systeem van arbeiderszelfbestuur voor ons van groot belang gebleken. Het heeft het Westen een sterke impuls gegeven om tot een fundamentele bezinning te komen over het gebrek aan demokratisering van de arbeidsverhoudingen. Er bleek wel degelijk meer mogelijk dan westerse ondernemers altijd beweerden. Zodoende had het een sterk uitstralingseffekt, en leidde het tot kritiek op onze eigen arbeidsverhoudingen. Achteraf kan worden gesteld dat het bovendien aantoont dat werkelijke demokratisering van de arbeidsverhoudingen vanuit de basis moet komen, en dat voldoende informatie over de gang van zaken in het bedrijf, kennis van alternatieve produktiemethoden, inspraak over de doeleinden van de produktie en inspraak van de konsument hierin onontbeerlijk zijn.

Een werkelijke demokratisering van de arbeid stelt ook nogal wat eisen aan de maatschappelijke orde waarin zij funktioneert. Zo zou de verregaande arbeidsdeling moeten worden opgeheven, de uitvoerings- en planningskomponenten van het werk, die in de huidige bedrijfsvoering strikt gescheiden zijn, zouden weer tot één geheel gesmeed moeten worden. Op die manier krijgt de mens de kans in zijn arbeid zowel kreatieve als intellektuele als fysieke inspanningen te leggen. Zo'n ontwikkeling is alleen mogelijk als tevens het onderwijssysteem daarop is gericht. Men zou een zo breed mogelijke opleiding behoren te krijgen, die een mens niet op al lage leeftijd vastlegt op en bestemt voor één bepaalde taak in de maatschappij. De arbeidsverdeling zou zó moeten worden ingericht, dat men taken kan laten rouleren, op een veel vergaander wijze dan nu bij de experimenten met werkherstrukturering gebeurt. Voorwaarde voor een dergelijke maatschappelijke orde is een ekonomisch systeem, dat de basisprincipes van verlaging van de bedrijfsekonomische produktie-kosten tot elke prijs en van het uitsluitend produceren van produkten om de bedrijfsekonomische winst, heeft losgelaten.
Een ander aspekt dat hiermee nauw verbonden is, is de door ons hierboven al

kort aangeduide relatie producent-konsument. Hoewel op het eerste gezicht inspraak van de konsument op de produktiedoeleinden alleen ten koste kan gaan van de inspraak van de producenten op deze produktiedoeleinden, is het o.i. toch een essentiële voorwaarde voor werkelijk arbeiderszelfbestuur. Wil arbeid n.l. meer zijn dan broodwinning alleen, dan behoort het de mogelijkheid te bieden een stukje maatschappelijke verantwoordelijkheid te dragen. Dit element is alleen in de arbeid te verwezenlijken als dat werk ook inderdaad het karakter heeft van een dienst aan de maatschappij. Dat impliceert dat datgene dat men produceert van nut behoort te zijn voor die maatschappij. Dit maatschappelijke nut nu kan het beste door diegenen worden bepaald die de produkten gebruiken, n.l. de konsumenten. Maatschappelijke planning zal dus niet buiten hen om mogen gebeuren.
Aan de druk die uitgaat van de bij werkende mensen gestegen behoefte aan zeggenschap, wordt tot nu toe door het management in de Nederlandse bedrijven **niet** toegegeven voor wat betreft de **formulering** van het ondernemingsbeleid als zodanig.
Zelfs de eis tot verzelfstandiging van de Ondernemingsraad, waarmee beoogd wordt dat de personeelsvertegenwoordiging althans de eigen waarden en belangen van het personeel zelfstandig in adviezen tot uiting zou kunnen brengen, werd door de ondernemersorganisaties, V.V.D. en C.D.A. fel bestreden.
Een wat soepeler houding wordt ingenomen ten aanzien van de mogelijkheden om bij de **uitvoering** van het bedrijfsbeleid meer ruimte te geven aan de behoefte aan inspraak en ontplooiing van kapaciteiten. Hier en daar worden experimenten ondernomen, die gericht heten te zijn op de **humanisering van de arbeid.**

Te denken valt aan zaken als werkherstrukturering, werkoverleg, verandering van beloningssystemen e.d. Door het onaantrekkelijke karakter dat het werk door de steeds verdergaande arbeidsdeling bij toenemende behoefte aan zeggenschap kreeg, moest men steeds vaker overgaan tot het aantrekken van buitenlandse arbeiders en kreeg men steeds meer te kampen met een groot verloop onder het personeel, een extreem hoog ziekteverzuim (bij de Volvofabrieken in Born kampte men vóór de werkherstrukturering met een ziekteverzuim van tussen de 20 en 25 %), en een hoog percentage fouten die tijdens de produktie gemaakt werden door het gebrek aan interesse dat deze monotone arbeid met zich meebrengt. Aanvankelijk zocht men een oplossing in het verstrekken van allerhande toeslagen, vuil-werk-toeslag, zwaar-werk-toeslag enz. en een toenemende kontrole op de arbeiders. Dit bleek echter niet afdoende. Het werd dan ook voor de ondernemingen een noodzaak zich met de „humanisering van de arbeid" bezig te houden. D.w.z. men ging zich afvragen of men het werk zelf niet meer aantrekkelijk kon maken om daarmée de produktie te doen stijgen. Dit kon men op verschillende manieren doen:
— Door b.v. de machines meer aan de mensen aan te passen en sterke

plaatsgebondenheid, lawaai, vuil en hitte terug te dringen. Dit is echter een vrij kostbare methode die niet op grote schaal is toegepast.
— Door werkherstrukturering, wat in de meeste gevallen er op neer komt dat men de arbeidsdeling wat terugdringt door één arbeider een groter deel van het produkt of het gehele produkt te laten vervaardigen, of door grotere delen van dat produkt in groepsverband te laten maken. Een methode waarbij men tegelijkertijd door terugdringing van de verregaande specialisatie de inzetbaarheid van de werknemer op verschillende plaatsen sterk vergrootte, wat natuurlijk mooi van pas kwam bij het opvangen van de gevolgen van ziekteverzuim en verloop. De kosten, die met een ingrijpende aanpassing van de struktuur der arbeidstaken aan de mens zouden zijn verbonden, hebben er echter toe geleid dat die aanpassing altijd zeer bescheiden blijft. In het bijzonder de zo noodzakelijke her-integratie van planning en uitvoering blijft helaas theorie.
— Door werkoverleg, waarmee men probeerde de arbeider meer te betrekken bij zijn werk door problemen bespreekbaar te maken en de werknemer wat meer inspraak te geven in de wijze waarop het werk verricht behoort te worden. Helaas maakt centralisatie van bevoegdheden die door andere ontwikkelingen in ekonomie en technologie wordt opgelegd veel werkoverlegvormen tot een lege huls, terwijl het voortdurend onderbreken van moeizaam opgebouwd overleg door reorganisaties, of autokratische beslissingen van hogere leiders, telkens weer tot teleurstelling leiden. Bovendien wordt werkoverleg door de leiding van het bedrijf vaak alleen gebruikt om te weten te komen wat voor problemen er onder de werknemers leven, zodat deze problemen zo snel mogelijk gekanaliseerd kunnen worden.
Hoewel al deze zaken behalve uit goedbedoelde menselijke motieven worden toegepast om de produktiviteit te doen stijgen en om een wat minder zichtbare en daardoor subtielere beheersing van de faktor arbeid te realiseren, zijn ze anderzijds toch niet van belang ontbloot voor de arbeider zelf. Naast het feit dat deze zaken het werk en de werkomstandigheden van de werknemer, zij het in beperkte mate, verbeterden, bieden zij de mogelijkheid om de arbeidsinhoud en de arbeidsomstandigheden met de kollega's bespreekbaar te maken, wat weer een mogelijkheid biedt tot een verdere bewustwording van de eigen positie in het bedrijf, hetgeen een basis kan vormen voor akties ter verbetering van deze positie.

Vakbondswerk in de bedrijven
Een ander gebied waarop de gestegen behoefte aan zeggenschap zich enigermate begint door te zetten is het vakbondswerk binnen de bedrijven. Zoals het werkoverleg door de bedrijfsleiding vooral werd geïntroduceerd om produktieproblemen de baas te worden, heeft ook in de eveneens steeds strakker georganiseerde vakbeweging de wal het schip gekeerd. Aanvankelijk vooral terwille van een betere kommunikatie, maar gaandeweg óók om ruimte te bieden aan de behoefte aan zeggenschap over het vakbondsbeleid ten

aanzien van het „eigen" bedrijf volgen steeds meer bonden het voorbeeld van de huidige Industriebond N.V.V. (vroeger Algemene Nederlandse Metaalbedrijfsbond) en geven een bepaalde mate van zelfstandigheid aan bedrijfsledengroepen. Ook hier bestaat zeker spanning tussen de behoefte van de vakbondstop om de zaken onder kontrole te houden en de drang naar zelfstandigheid van bedrijfsledengroepen. Een vergelijking dringt zich op met de spanning tussen theorie en praktijk van het arbeiderszelfbestuur in Joegoslavië. Kenmerkend is daarbij echter dat de behoefte aan centrale beheersing bij de vakbondstop voor een belangrijk deel berust op de gebondenheid aan centrale afspraken over het sociaal-ekonomisch beleid, m.a.w. de bedrijfsledengroepen moeten gebonden blijven aan dezelfde wetten van de kapitalistische ekonomie, die ook het centrale vakbondsbeleid in acht moet nemen. Zowel het Joegoslavische arbeiderszelfbestuur als de Nederlandse vakbondsdemokratie zijn formeel-theoretisch optimaal geregeld, maar funktioneren niet ideaal omdat de externe sociaal-ekonomische voorwaarden daartoe ontbreken. Een belangrijk verschil is echter dat in Nederland althans de maatschappij-kritische vakbondsleiding in zijn beheersingsbehoeften geremd wordt door het besef dat demokratisering van onderop noodzakelijk is ondanks de interndemokratische moeilijkheden die dit met zich meebrengt, om het lange termijn doel van de vakbeweging — de doorbreking van de gebondenheid aan het kapitalistische systeem — te kunnen bereiken. Men kan mensen niet mobiliseren zonder ruimte voor eigen initiatieven. Bovendien moet de demokratiseringseis, om geloofwaardig te zijn, allereerst worden toegepast op de eigen organisatie.

Nog in een ander opzicht zijn Nederlandse arbeiders er beter aan toe dan de Joegoslavische: althans formeel erkent het Nederlandse recht hun bevoegdheid voor eigen belangen op te komen. Daar staat dan tegenover dat het Nederlandse management door zijn exclusieve beslissingsbevoegdheid over het interne bedrijfsbeleid grotere mogelijkheden heeft om die vrijheidsrechten tot een lege huls te maken. Uit een onderzoek[3] van de C.O.P. bleek dat de helft van de geënquêteerde werknemers met onvrede rondliep over bepaalde bedrijfssituaties, maar dat slechts een kwart van hen daarvoor uit dorst te komen.
Het vakbondswerk binnen de onderneming is vrijwel het enige middel om langs de weg van solidaire machtsvorming een tegenwicht op te bouwen, dat meer ruimte voor menselijke waarden kan afdwingen (b.v. ook méér feitelijke invloed van de Ondernemingsraad of werkelijke bevoegdheden voor werkoverleggroepen).
Er zijn zeker aanwijzingen dat hiermee vorderingen worden gemaakt, maar het zal toch waarschijnlijk nog veel strijd en risico's van kwetsbare mensen vergen voordat het recht op zeggenschap over de eigen arbeid binnen het bedrijf (voor zover althans de externe markt- en machtsverhoudingen daar de ruimte voor bieden) eniger mate wordt gerespekteerd.

Behoefte aan algemeen maatschappelijke planning
Veel van wat hiervoor is gezegd, kan worden samengevat in de stelling dat het tot z'n recht komen van de mens in zijn arbeid afhankelijk is van de vraag of wij het arbeidsproces kunnen onttrekken aan zijn eenzijdige dienstbaarheid aan het kapitaalsrendement en het marktmechanisme.

Een van de hoopgevende ontwikkelingen is dan ook dat de twijfel over de aanvaardbaarheid van wat eufemistisch de vrije-markt-ekonomie wordt genoemd, steeds groter wordt. Niet alleen ter wille van de menswaardigheid van de arbeid en arbeidsverhoudingen, maar ook vanwege de noodzaak om de groei te begrenzen, om de uitbuiting van de Derde Wereld te stoppen, om de regionale ontwikkeling te beheersen, om de grenzen tussen betaalde en onbetaalde arbeid te kunnen verleggen, om andere waarden dan materiële konsumptie te kunnen bevorderen, zal de mensheid z'n produktieproces onder kontrole moeten krijgen. De kennelijke onoplosbaarheid van het werkloosheidsvraagstuk, in een wereld waar nog aan vele materiële behoeften (in de ontwikkelingslanden) en welzijnsnoden (in de gemassificeerde industriesteden) gewerkt zou moeten worden, maakt dat extra aktueel.

Gelukkig kan worden gekonstateerd dat deze herbezinning op de maatschappelijke orde op allerlei plaatsen gaande is. In internationaal verband dwingt gebrek aan kontrole op multi-nationals **en** de stagnerende ontwikkelingssamenwerking tot pressie van de Derde Wereld op de tot standkoming van een nieuwe ekonomische orde. In ons eigen land b.v. kwamen de vakcentrales N.V.V. en N.K.V. elk voor zich tot de ontwikkeling van visie-programma's, die de bewustwording van werknemers van de noodzaak tot radikale maatschappijverandering ongetwijfeld zullen stimuleren. In de politiek is sinds het rapport-Mansholt hetzelfde gaande. Het nieuwe beginselprogramma van de Partij van de Arbeid wordt er voor een belangrijk deel door beheerst, terwijl ook de tweede vernieuwing in het socialistische denken, de invloed van het feminisme op dat beginselprogram, leidt tot kritiek op de dienstbaarheid aan het kapitalistische produktiestelsel. Bij alle diskussie in politiek en vakbeweging draait het telkens weer om de vraag naar een systeem van demokratische socialistische planning. Het tot stand komen daarvan is óók noodzakelijk om het althans **mogelijk** te maken
— dat de arbeid voor de mens als individu niet uitsluitend een broodwinning blijft, maar een waarlijk menselijke aktiviteit wordt, gericht op het verbeteren van de levensomstandigheden van zichzelf en zijn medemensen
— dat de ondernemingen geen doel in zich zelf blijven, tegen elkaar konkurrerend ten koste van de arbeidsvreugde, de bestaanszekerheid, maar vooral de beleving van vrijheid en verantwoordelijkheid van de betrokken werknemers, maar werkelijk sociale instituten worden die funktioneren binnen het kader van een doelgericht maatschappelijk produktie-proces, waarin ook garanties zijn opgenomen voor de kwaliteit van de arbeidsverhoudingen.

Aktiviteiten van mensen zelf

Positieve ontwikkelingen kunnen o.i. dus nog nauwelijks in het feitelijke funktioneren van het arbeidsbestel worden waargenomen. Wij menen ze **wel** te kunnen ontwaren in de tot uiting komende behoeften van de mensen zelf **en** in diskussies en programma's van de arbeidersbeweging. Dat wijst er op dat wij in de toekomst nog veel strijd om de vermaatschappelijking en demokratisering van de arbeidsverhoudingen voor de boeg hebben. De vruchteloze diskussies in V.N.-organen, waar de westerse staten, gevangen als ze zitten in de kapitalistische ekonomie, zich verzetten tegen elke eis tot realisering van wat in rapporten over de nieuwe internationale ekonomische orde is beloofd, is één symptoom van de hardheid van de bestaande machtsverhoudingen. Het verzet in ons eigen land tegen investeringsbeheersing en verzelfstandiging van Ondernemingsraden, het degraderen van aanzetten tot humanisering van de arbeid tot een systeem van produktiebeheersing, dat door Ramondt in de titel van zijn proefschrift schamper „Bedrijfsdemokratisering zonder arbeiders" werd genoemd, zijn symptomen die dichter bij huis liggen.

Wanneer in humanistische kring wordt gediskussieerd over vrijheid en verantwoordelijkheid in arbeidsverhoudingen kan dat daarom alleen zinvol zijn als men zo solidair wil zijn om daar niet vrijblijvend over te praten. Menswaardiger produktieverhoudingen komen niet tot stand zonder strijd van de mensen zelf. Dus ligt óók de vraag op tafel wat humanisten en wat het Humanistisch Verbond zelf kunnen doen. De mogelijkheden zijn voor een kleine groep als het Humanistisch Verbond niet groot, maar wel duidelijk aanwezig. Denk b.v. aan wat evenzeer kleine groepen in het industriepastoraat van de kerken doen! Dat is allang geen zielzorg meer, maar heeft vaak de vorm van een verdieping en versterking van de protestuiting tegen de bestaande ondergeschiktheid van de mens aan het systeem. Terwijl daarnaast uiteraard de aktiviteit van individuele humanisten als bedrijfsgenoot, vakbondslid of partijgenoot wordt gevraagd. Waarom niet in de eerste plaats van humanisten?

Nellie Kukler
Stan Poppe

[1] Met arbeidsintegratie zal hier bedoeld zijn het integreren van de aktiviteiten van arbeidsorganisaties, aan de hand van een gezamenlijke doelstelling.

[2] In dat jaar verscheen voor het eerst een studierapport van de drie vakcentrales onder de titel „Baas in eigen bedrijf".

[3] „Klacht en onmacht" — C.O.P. 1975.

Naar een internationale arbeidsverdeling

Bij de verklaring van bedrijfssluitingen of afnemende werkgelegenheid komt men steeds vaker het argument tegen dat de concurrentie uit de landen van de derde wereld, waar de lonen immers laag zijn, het een Nederlandse onderneming onmogelijk maakt nog langer economisch te functioneren. Dit argument hoort men vooral bij de arbeidsintensieve sectoren van onze industrie zoals de confectie en de lederwaren. Nu is in een aantal gevallen het argument niet onjuist, maar wanneer we het totale werkloosheidsprobleem bekijken dan heeft deze verklaringsgrond tot nu toe nog weinig gewicht. Werkloosheid is ontstaan door automatisering en verder door concurrentie met andere rijke landen binnen de E.E.G., met de landen van het Oostblok en met Japan. Van hoe gering gewicht het argument in feite op dit moment mag zijn, wèl is het zo dat er een belangrijk psychologisch effect van uit kan gaan dat van grote politieke betekenis is als het er om gaat om de rijke landen zo ver te krijgen dat ze de arme landen wat meer industriële groeimogelijkheden geven, bij voorbeeld door gunstiger handelscondities en door grotere importen. Als men zelf al met een groot werkloosheidsprobleem zit dan is iedere bedreiging van de werkgelegenheid door goedkope importen uit de landen van de derde wereld een zaak van groot politiek belang.

Laat ik van meet af stellen dat iedere generalisatie over de landen van de derde wereld op dit terrein wetenschappelijk volstrekt onverantwoord is. Er zijn landen in de derde wereld die al van het midden van de vorige eeuw af een omvangrijke industrialisering hebben meegemaakt zoals India, maar er zijn ook landen waar die industrialisatie van zeer recente datum is of waar men zelfs nog nauwelijks van een industrialisatieproces kan spreken. Er zijn landen in de derde wereld die over uitgebreide grondstoffen-voorraden beschikken en er zijn landen die nauwelijks iets te exporteren hebben. Er zijn machtige landen in de derde wereld en er zijn kleintjes die noch internationaal noch in hun eigen regio iets te betekenen hebben. Het zal duidelijk zijn dat bij een zo grote differentiatie ook de relaties tussen rijke en arme landen zeer gedifferentieerd zijn. Het is van betekenis deze opmerking nu reeds neer te schrijven opdat niemand de illusie heeft dat als de politieke wil maar aanwezig zou zijn we op betrekkelijk eenvoudige manier tot een zeer rechtvaardige internationale arbeidsverdeling zouden kunnen komen.

We moeten onze schets zelfs nog complexer maken door er op te wijzen dat ook binnen de landen van de derde wereld er zeer grote sociale verschillen

zijn. Hulp geven aan arme landen betekent daardoor geenszins hulp geven aan arme groepen.
Het is waarschijnlijk typerend voor het huidige denken over ontwikkelingsproblematiek dat ik dit artikel begonnen ben met ons eigen werkloosheidsprobleem. Toch is er geen belangrijk ontwikkelingsland buiten de communistische wereld te bedenken dat een zo gunstige werkgelegenheidssituatie kent als ons land. Op het platteland van vele landen van de derde wereld is er een zeer omvangrijke seizoenswerkloosheid terwijl de werkloosheid in de overvolle steden van de derde wereld in iedere televisiedokumentaire weer over ons heen valt.
Is het echter terecht om de bij ons reeds omstreden concepten werk en werkloosheid zonder meer toe te passen op landen van de derde wereld? Het zou mooi zijn als we zouden kunnen zeggen: ,,ach men geeft daar minder om werk en als er een paar kwartjes zijn verdiend dan laat men het er weer bij zitten". Vooral onze kolonialen uit Indië hebben nog wel eens getracht ons dit beeld van het ontbreken van arbeidsethos in het Oosten te verkopen. Toch wil ik met deze opmerking niet suggereren dat er geen verschillen zouden zijn. De plaats van de arbeid in een samenleving hangt sterk af van allerlei andere structurele en culturele factoren die op zichzelf weer in historisch perspectief geplaatst moeten worden.
Bij sommige jagers en verzamelaars kan de voor het levensonderhoud noodzakelijke arbeid in een paar uur worden verricht. Ik neem aan dat men zich de rest van de dag niet ,,werkloos" voelt. In die situatie wordt de noodzakelijke arbeid door het collectief verricht waarbij nauwelijks specialisatie voorkomt behalve tussen de sexen. Wanneer we naar de meer sedentaire volken kijken dan zie je veelal een begin van specialisatie, maar ook daar kom je in de literatuur het begrip ,,werkloos" niet tegen.
Het onderscheid begint zich pas af te tekenen bij een wat voortgezet ontwikkelingsproces waar een grotere differentiatie uiteindelijk uit gaat monden in het produceren voor een markt.
Dit proces is voor die ontwikkelingslanden die gerekend kunnen worden tot de voormalige koloniën in een stroomversnelling gekomen door het binnendringend kapitalisme. Vooral toen in de negentiende eeuw de plantages en de mijnbouw een rol gingen spelen werden de traditionele arbeidersrelaties en arbeidsverdelingen definitief doorbroken. Het westerse verschijnsel werkloosheid trof toen ook de landen van de derde wereld.
Nu zou ik snel de verdenking op mij kunnen laden te willen stellen dat de werkloosheid door het westen geïntroduceerd zou zijn. Dit is echter alleen in deze specifieke vorm het geval. Ook in de pre-koloniale tijd hebben boeren te maken gehad met landhonger en ze trokken dan ook over grote afstanden om grond te vinden. Ambachtslieden hingen af van de welvaart van adel en boeren en bij wisselingen in die welvaart moeten ze met het verschijnsel werkloosheid geconfronteerd zijn.
Het werkloosheidsverschijnsel is in de derde wereld niet tot de mijnbouw en

de plantages beperkt gebleven. De commercialisering van de landbouw heeft grote effecten gehad op de arbeidsrelaties op het platteland waardoor ook het verschijnsel werkloosheid zoals wij dat kennen een rol ging spelen. Ook is van betekenis geweest de introduktie van industrieprodukten die concurrerend gingen werken voor de ambachtslieden. Wevers en pottenbakkers werden de slachtoffers. Het staartje van de koloniale periode heeft op deze wijze nogal omvangrijke effecten te zien gegeven voor de werkgelegenheid.
Betekent dit nu dat we op dit moment geen enkel onderscheid meer zouden kunnen maken tussen werkloosheid hier en werkloosheid daar?
Ik meen dat er enkele belangrijke verschillen zijn die echter niet gegeneraliseerd kunnen worden. Zo is arbeid in India in een aantal sociale lagen een aangelegenheid van een „joint family". Het niet hebben van werk is dan ook geen individuele aangelegenheid maar een zaak die een gehele familie raakt zoals omgekeerd het wèl hebben van werk het naleven van verplichtingen betekent voor een gehele familie. Dit verschijnsel trof mij bij een onderzoek dat ik enkele jaren geleden in India deed en waarbij vooral opviel dat het niet hebben van werk door de door mij geïnterviewden gezien werd als een tekortschieten van de macht van het netwerk van de grootfamilie. Het is dus niet een individueel tekortschieten of een individueel pech hebben. Dit is van grote betekenis voor de psychologische ervaring van het werkloosheidsverschijnsel. Er is nog een tweede verschijnsel waar ik op wil wijzen. Werkloosheid kan in onze samenleving worden opgevangen door collectieve voorzieningen. In de meeste derde wereld landen ontbreken dergelijke voorzieningen en is men gedwongen bij werkloosheid terug te vallen op familie of vrienden. In de zojuist beschreven Indiase situatie is dat een vanzelfsprekende zaak maar in lang niet alle landen treft men deze situatie aan.

De aandacht voor de werkgelegenheid in de landen van de derde wereld is een betrekkelijk recente zaak. Met uitzondering van China kan gezegd worden dat werkgelegenheid een sluitpost was in de planning. Centraal stond de produktieverhoging in landbouw en industrie. Produktieverhoging in landbouw en industrie heeft echter lang niet altijd geleid tot vergroting van de werkgelegenheid. Uit onze eigen ervaringen in ons eigen land weten we dat produktieverhoging gepaard kan gaan met een daling van werkgelegenheid. Ook in ontwikkelingslanden heeft zich dat proces voorgedaan. Met name de industrialisatie heeft in een aantal landen eerder geleid tot een afneming van de werkgelegenheid dan tot een toeneming, waarbij men moet bedenken dat de werkgelegenheid in de industriële sector in de meeste ontwikkelingslanden zeer klein is in vergelijking met ons land.
Pas een paar jaar geleden heeft men meer aandacht gekregen voor het werkgelegenheidsvraagstuk en wel als gevolg van de grote stagnatie in het oplossen van het armoedeprobleem in de wereld. Men moest constateren dat het aantal mensen dat onder de armoedegrens leefde was toegenomen en men ging op zoek naar een strategie die zich vooral op die armen zou richten. Een

van die strategieën is de zogenaamde „basic needs" strategie van de International Labour Organisation, de ILO. Uitgangspunt van deze strategie is dat de werkgelegenheid centraal moet staan en dat men de armen zelf zo veel mogelijk moet betrekken bij het produceren van de elementaire levensbehoeften. Dit betekent het nastreven van een ander type industrialisatie dan men tot nu toe heeft gekend. De huidige industrialisatie was vrijwel uitsluitend gericht op de hogere inkomensgroepen binnen de arme landen. Men produceert ijskasten, stalen meubelen, auto's, motorfietsen, air conditioning etc. En voor deze „elitaire" produktie moet men dan bovendien nog allerlei grondstoffen duur importeren. Verder is de produktie zelf in een aantal landen dan bovendien nog in handen van buitenlandse ondernemers. Deze situatie wil de ILO doorbreken door de industrialisatie anders te richten.

Toch is een dergelijke politiek van industrialisatie gericht op basic need alleen haalbaar als de ontwikkelingslanden over voldoende valuta beschikken om de noodzakelijke grondstoffen te importeren en waar nodig de kapitaalgoederen. Om deze valuta te verkrijgen moet men exporteren en daar nu zit een belangrijke bottleneck. Export naar de rijke landen wordt bemoeilijkt door de handelspolitiek van deze landen die ik aan het begin van mijn artikel reeds noemde.
De oplossing van dit probleem wordt gezocht in wat men noemt de internationale arbeidsverdeling. Het principe lijkt eenvoudig. De arme landen beschikken over veel ongeschoolde arbeid, welnu, laten zij dan die produkten maken die veel ongeschoolde arbeid vragen. De rijke landen beschikken over veel hooggeschoolde arbeid en de daarbijbehorende infrastructuur, welnu, laten zij die produkten gaan maken die daarbij passen. Door onderlinge ruil komt men dan tot een prachtige verdeling.

Er zijn twee soorten kritiek: ten eerste is deze westerse utopie weinig rechtvaardig als het gaat om gelijke ontplooiingskansen voor iedereen en ten tweede zijn er allerlei krachten die deze utopie in scherven doen vallen. Ik zal er enkele noemen.
In de landen van de derde wereld voelt men weinig voor dit model. Men streeft zelf naar het ontwikkelen van zeer hoogwaardige produkten, zoals bijvoorbeeld de kernenergie. En voor zover men hoogwaardige kennis of produkten uit de landen van het westen laat komen is er een voorkeur voor het goedkoopste land, en dat zijn wij niet maar bij voorbeeld wel Japan. Als wij dus onze confectieindustrie opofferen en Japan gaat de ziekenhuisuitrustingen leveren dan blijven wij in de kou staan. Er is geen mondiaal beheersingsmechanisme waardoor we in staat zouden zijn een dergelijk proces in goede banen te leiden.
Voor zover er een mondiaal beheersingsmechanisme is, is dat in handen van de multinationals en zij zijn misschien wel in staat een internationale arbeidsverdeling te realiseren (zij zijn er zelfs mee bezig) maar ze zijn door hun

structuur niet de aangewezen clubs om ook voor een meer rechtvaardige mondiale inkomensverdeling zorg te dragen. Een door hen geleid proces van mondiale arbeidsverdeling zal geen wezenlijke verandering brengen in de armoede van de derde wereld.
De multinationals hebben nog nauwelijks tegenwicht van de vakbonden en zullen dat naar mijn mening ook nooit krijgen omdat de vakbonden te grote interne tegenstellingen van belangen kennen. Arbeiders in Nederland in één van onze multinationals kunnen niet solidair zijn met hun collega's in dezelfde multinational in een arm land omdat hun belangen volledig tegengesteld zijn. Dit betekent dat multinationals ook niet in combinatie met internationale vakbonden in staat zullen zijn een rechtvaardige internationale arbeidsverdeling te realiseren.

Wat blijft er dan over? Tinbergen en anderen hebben gewezen op de mogelijkheid van nieuwe coalities bij voorbeeld tussen consumentenorganisaties hier en producenten daar. Deze zouden een doorbreking van de machtsstructuren kunnen vormen.
Daarnaast kan gedacht worden aan het bevorderen van autonome industriële ontwikkeling in de landen van de derde wereld door directe steun in de vorm van kapitaal en kennis al dan niet door de overheid te verstrekken aan overheden of particulieren of groepen van particulieren ginds. Op deze weg wordt al een aantal jaren voortgegaan maar het aantal voetangels en klemmen is legio.

Tenslotte kunnen we denken aan onze eigen industriële ontwikkeling en de mate waarin die is afgestemd op een meer rechtvaardige internationale arbeidsverdeling. We kunnen veilig stellen dat dit argument helaas geen rol speelt. De herstructurering van onze eigen industrie wordt bekeken op zijn eigen economische merites en niet vanuit het perspectief van de ontwikkelingslanden. Het maximum waar we toe bereid zijn is om bij die herstructurering te bekijken of bij afbouw niet nog uit de ontwikkelingshulp wat geld gegeven kan worden voor overplaatsing naar ontwikkelingslanden.
Als we op dit punt een andere politiek zouden voeren en door importen toe te staan bepaalde bedrijven de das om doen dan neem je natuurlijk tegelijkertijd een groot aantal verplichtingen op je. Door omscholing of andere oplossingen moet een alternatief gezocht worden voor de werknemers. De importen moeten wèl afkomstig zijn uit een land dat die industriële groei nodig heeft etc. Ik wil deze problemen niet als gering voorstellen maar er op wijzen dat men door de huidige politiek de werkloosheid ginds prefereert boven de werkloosheid hier. De ontwikkelingshulp die we geven kan deze „schuld" slechts gedeeltelijk compenseren.
Je zou het zo kunnen formuleren: Bij de herstructurering van onze eigen industrie en bij alle maatregelen ter bevordering van die industrie zouden we ernstig rekening moeten houden met de belangen van de arme landen.

We kunnen het probleem nog moeilijker maken. Wanneer we in de beoordeling van de internationale arbeidsverdeling ook de schaarstevraag betrekken dan komen we in grote moeilijkheden. De huidige kijk op het schaarstevraagstuk houdt in dat we het niet waarschijnlijk achten dat de landen van de derde wereld hetzelfde materiële welvaartsniveau zouden kunnen bereiken als wij. Dat wil dus zeggen dat wij meer gebruiken van de grondstoffen dan ons toekomt en dat we meer gebruiken van de (goedkope) energie-voorraden dan ons toekomt. En wat erger is we zullen dit ook willens en wetens blijven doen en dit alles ten nadele van de arme landen. Al weer: onze bijdrage in de vorm van ontwikkelingshulp valt hierbij in het niet. Dit argument vindt in het geheel geen weerklank meer. De hele politiek is weer gericht op groei, liefst zo snel en zo veel mogelijk.
Tegenover deze lijn zou je moeten formuleren: wij moeten geen groei bevorderen die ten nadele werkt van de groeimogelijkheden van de arme landen. Uitvoering van een dergelijk beleidsdoel zou een geheel nieuw type beleid vergen.

Laat ik besluiten met een lichtpunt. In de elders in dit nummer opgenomen artikelen worden tal van wegen aangegeven die het ons mogelijk kunnen maken om anders met arbeid om te springen. Een aantal van die wegen laat zich wonderwel combineren met de beleidsdoelstellingen die ik hier heb geformuleerd.

Enno W. Hommes

Notities van een lezer

Als er geen nieuwe impulsen „van de wereld uit" mij meer zullen boeien dan zal ik — zo stel ik me voor — mij uitsluitend gaan bezig houden met het heel gewetensvol en zorgvuldig vertalen van kleine, uitzonderlijk fraaie stukken proza die mijn leven in de loop van de jaren hebben vervuld.
Zo ken ik een kort verhaal van **Paul Léautaud** dat alleen maar bij een enkeling bekend is: „Madame Cantili". Het staat in het eerste deel van zijn **Passe-Temps** en beslaat maar acht kleine pagina's van een meter plank van boeken. Het is een kroniek die hij voor een krant moest schrijven en het werd een heel rustig, simpel relaas, dat echter vibreert van menselijkheid. Hij begint met te vertellen dat hij van de trant van het verhaal dat hij doet niet zo veel houdt. „Ik heb het geschreven, rustigweg, op een zondag dat ik niets anders te doen had en alleen maar een artikel moest schrijven." Maar hij voelt in de toon van de vertelling een beetje de beschrijvingswijze van Flaubert, een auteur die hij verafschuwt.
En dan vertelt hij de historie van Anna Rosier, die door iedereen Madame Cantili werd genoemd, omdat dit de naam was geweest van de Roemeense vrijer die zij in haar jeugd had gehad. Paul Léautaud heeft de geschiedenis van haar leven van anderen vernomen, hij heeft haar nooit gekend — maar zij is hem met al haar gewoontes en manieren familiaar geworden. Geleidelijk schrijft hij haar dan ook tot leven. Op haar kamer in Parijs, in de rue Bonaparte op de vierde etage met haar dieren: de papagaai Coco, de parkiet en een drukke hond, Touton.
De papagaai nam ze mee, bij het boodschappendoen en bij visites; dan zat hij op haar wijsvinger. Midden onder een gesprek richtte zij zich tot het dier: „aja Coco, nog 'n béétje geduld, we gaan zo dadelijk". Soms liet zij hem thuis, met de belofte niet later dan om zó-laat terug te zijn. Natuurlijk kwam ze te laat. Binnenkomend werd zij begroet met een veelzeggend, venijnig: „Goedenavond, mevrouw!"
Zij was destijds met de Roemeen, die in Parijs gestudeerd had, mee naar Roemenië gegaan. Het was niet goed gegaan en na veel omzwervingen was zij weer in Parijs gaan wonen. Maar tot haar dood toe hoopte en vertrouwde zij terug geroepen te worden: hij zou ouder worden en langzamerhand zou het aantal vrouwen dat hij altijd om zich heen had wel uitdunnen.
Toen de parkiet stierf nam ze een kip. Dat deed ze niet geheel vrijwillig. Ergens op visite hoorde zij in de keuken praten over een kip, die nog op de

binnenplaats rondliep, maar die bestemd was die avond in de pan te gaan. Ze greep in en kocht de kip. Elke week nam ze de kip mee op een tochtje naar buiten om haar te laten rondlopen in het gras. Als ze dan Parijs weer binnenkwam moest ze steevast de destijds geldende stedelijke accijns voor haar kip betalen.
Na haar zestigste jaar kreeg Madame Cantili een beroerte. Ze probeerde de papagaai met haar vrijwel krachteloze handen nog te doden om hem niet te laten verkommeren, maar een zuster die aanwezig was redde het dier.
„Ik weet niet", zegt Léautaud, „op welk kerkhof zij begraven is. Anders zou ik het u wel gezegd hebben. U zou er een paar bloemen hebben kunnen neerneerleggen".

✣ ✣
✣

Ik hou eigenlijk op een wat vreemde manier van typen als Léautaud, hoewel hun levenswijze wel ver bij mij vandaan ligt. Zij zijn wat groezelig, erg nonchalant, slordig, grof soms. Ze leven vaak in een enorme rotzooi, schrijven op vodjes papier, zijn alles voortdurend kwijt en zijn eigenlijk om met geen tang aan te pakken. Ik ben wel anders. Maar het boeiende van die lieden is hun zeldzame noblesse van de geest, de subtiele intelligentsia en een superieure humaniteit in onderscheidingsvermogen en goede smaak. Er klopt ogenschijnlijk niets van.
Ik weet er nog zo één: **Bernard Groethuysen.** Voor het eerst bemerkte ik iets van zijn bestaan in de laatste van de dertiger jaren toen ik veel las over de achttiende eeuw. Ik gebruikte uiteraard Paul Hazard, Cassirer en ook nog twee minder bekende boeken die elkaars pendant vormen: **Leo Balet — Die Verbürgerlichung der Deutschen Kunst, Literatur und Musik im 18. Jahrhundert** (1936), **en Bernard Groethuysen — „Die Entstehung der bürgerlichen Welt- und Lebensanschauung in Frankreich** (1927/30).
Vooral het boek, in twee delen, van Groethuysen is van voortreffelijke kwaliteit, een rijke bron van achtergrond-informatie. Ik kwam te weten dat de auteur in 1880 in Berlijn geboren was. Zijn moeder was een Russin, zijn vader een Hollander. Hij studeerde achtereenvolgens in Wenen, München en Berlijn. Zijn leermeesters waren vooral Georg Simmel en Wilhelm Dilthey. In 1904 promoveerde hij in de filosofie en in 1906 werd hij hoogleraar in Berlijn waar hij begon met colleges in de Franse filosofie. De winter en het voorjaar bracht hij vaak in Parijs door omdat hij al begonnen was met de voorbereiding van zijn grote werk over de burgerlijke wereld- en levensbeschouwing in Frankrijk gedurende de achttiende eeuw. In de jaren 1927 tot 1930 verschenen de twee delen.
Het oogmerk van Groethuysen was de **burger** te begrijpen, heel simpel: de burger als maatschappelijk en cultureel fenomeen. Hij wilde zichzelf en zijn medemensen van nu doorgronden, hun kijk op de wereld en het leven. En hij volgde daarbij het adagium van zijn grote leraar Dilthey: „Der Mensch erkennt sich nur in der Geschichte, wie durch Introspektion".

In Frankrijk kon hij dit onderzoek, bleek hem, het beste instellen doordat dáár overstelpend veel bronnen toegankelijk waren. In het bijzonder putte hij veel uit de preken van de achttiende eeuw, ook uit een menigte van bewaarde pedagogische verhandelingen. Hij kwam tot de bevestiging van zijn aanvankelijke intuïtie: dat in de achttiende eeuw **werkelijk** een type mens zich begon te ontwikkelen dat fundamenteel ánders reageerde op de grote problemen van leven en bestaan: bewuste diesseitigkeit, ándere instelling op leven en dood, tehuis-gevoel in de wereld, een begin van het (niet-accidentele) wezenlijke **verval** van de kerk als instituut — de bevestiging van het vermoeden dat Pascal in de zeventiende eeuw al huiverend geopperd had: er zullen mensen komen die leven kunnen zonder de zekerheden van de kerk, maar ook zonder andere, nieuwe zekerheden.

✣ ✣
✣

Die man Groethuysen begon mij erg veel belangstelling in te boezemen. Wie was dat? Hij was verbijsterend belezen, maar dat zijn er meer. Hij was evenwel uiterst selectief en subtiel van begrip.

In 1932 nam hij ontslag als hoogleraar in Berlijn, omdat hij het niet verdragen kon dat zijn joodse collega's ontslagen en vervolgd werden. Hij vertrok naar Frankrijk en werkte daar, publiceerde in de loop van de jaren een boek: **Anthropologie philosophique** en een reeks briljante essays in allerlei tijdschriften, over Augustinus, Goethe, Kafka, Bayle, de Encyclopedie en vele andere onderwerpen, die later gebundeld werden in een deel „Mythes et Portraits" — Gallimard, 1947. Dat was een jaar nadat hij in 1946 in Luxemburg was overleden.

De befaamde eindredacteur van de Nouvelle Revue Française: **Jean Paulhan** — over wie ook weer boeiende verhalen te vertellen zijn — heeft op verscheidene plaatsen nadere persoonlijke herinneringen over hem geschreven. En daar vond ik wat ik zocht: een duidelijker beeld van de man die ik bewonderde.

Ik kende Groethuysen als een groot geleerde van zeer brede visie en scherp inzicht. Later, in zijn korte opstellen liet hij zich ook kennen als een briljant essayist, bewegelijk en vol ideeën.

Paulhan gaf de inlichtingen die hem tekenden. We maken hem mee in zijn atelier in Parijs, een appartement naast dat van Paulhan en zijn vrouw.

Groethuysen, een naam om niet uit te spreken door een Fransman. Het zou zo iets worden als Sjrotwissen. Men kortte het af: hij heette voor vrienden Groeth. Zijn uiterlijk was geweldig, ietwat barbaars, vooral in het gezicht. Zware wenkbrauwen, rap geneigd te fronsen; diepliggende, afwisselend groene en grijszilveren ogen. Een grote, woeste bos haar; een lange, brede baard.

Uiterlijk was hij alleen maar grof, geen spoor van fijnheid. Hij praatte maar, met grote stappen heen en weer benend in zijn vertrek, een lorgnet slingerend om zijn nek; in huisjas, pyama of vormloze erg makkelijke broek — meestal

niet dichtgeknoopt. Hij rookte aan één stuk door Gauloises, morste as.
Maar van dichtbij zag men zijn prachtige handen, die hij abrupt, voortdurend, maar elegant bewoog als **dirigeerde** hij zijn eigen relaas.
Lange tijd was het tussen hem en zijn vrouw een hevige strijd geweest om hem er toe te brengen zijn nagels te verzorgen. Zij hadden een compromis gesloten. Om de andere dag mocht zij — zonder dat hij zich zou verzetten — één nagel soigneren.
Overal om hem heen boeken, papieren, kranten en tijdschriften. Onvermoeibare discoursen. Hij had een typische uitdrukking. Midden in een heftige discussie, waarbij de argumenten over en weer ketsten, bleef hij soms ineens stil, stond stil, stak zijn hand op, herhaalde in gedachte even het argument dat nét tegen hem gebruikt was en zei dan met de triomfantelijke trek op zijn gezicht, als van een fijnproever: „Ah, c'est une idée". Ideeën hebben zijn leven sprongsgewijs beheerst.

✣ ✣
✣

Je wordt vaak door kleine aanduidingen in dagboeken of brieven van befaamde auteurs — die je persoonlijk uitzonderlijk graag mag — attent gemaakt op onbekende juwelen van boeken. Bij Richard Minne — een bijzonder mens — trof ik lang geleden een aantekening: „Hard Labeur van Stijns gelezen. Er zijn weinig boeken in onze literatuur die het aan kracht er bij halen". Mijn nieuwsgierigheid was geheel gewekt. Richard Minne was een man van zeldzaam fijne, voor mij beproefde smaak. Al vele malen heeft een vingerwijzing van deze kleine Belg mij heel mooie dingen in handen gespeeld.
In een tweede-hands boekenzaak vond ik kort daarna een stapel onogelijke geschriften, op krantenpapier, dicht bedrukt: de ongebonden bladen van **Hard Labeur** van **Reimond Stijns,** uitgegeven door Gust Janssens, Uitgever, Antwerpen in het jaar 1921. Ik kocht, geloof ik voor een gulden, het pak papier en kon er zes complete delen uit laten binden. Vijf vrienden heb ik er in de loop van de jaren mee verheugd.
Later vond ik op het oude Waterloo-plein een ander ietwat beschadigd boek: **Arme mensen,** ook van Stijns, zonder enig jaartal uitgegeven door De Sikkel in Antwerpen en Em. Querido te Amsterdam. Hij was kennelijk al een beetje opgeklommen als auteur. Het was zijn zwanezang, hij moet het kort voor 1905 — zijn sterfjaar — hebben geschreven.
Het grote boek, Hard Labeur, is zo hard als ik zelden een boek las, niet bij de naturalisten van naam, niet bij de moderne sadisten. Voor de lieden die de Vlaamse literatuur menen te kennen als die van jolige grollenmakers met hun fikse meiden en de drinkgelagen en de dampende beesten — als een onderstroom van de hoge, genuanceerde luciditeit van de enkele Gijsen en nog enige anderen, is Hard Labeur een grote verrassing. De hoofdpersoon van het boek slaat alle onware voorstellingen van de zogenaamde Vlaamse geest aan flarden. Merkwaardig is evenwel dat alle ingrediënten van het dommeboeren-boek aanwezig zijn.

Speeltie — wat een naam al — is de hoofdfiguur. Een verschrikkelijke, onwrikbare hardnekkige obsessie van 'n vent. Hij komt uit het Walenland met het krampachtige voornemen om rijk te worden. Op een Vlaams dorp aangeland, hoort hij reppen van Mie, die alleen haar kleine boerderij bestiert — een rijke vrouw. Op háár gaat hij af. Samen gaan ze geld vergaren om dan als heer en meester een kasteelhoeve te regeren. Ze trouwen. Ze schrapen en potten en beulen zich af, niets voor vertier, niets voor losse schik. Hard labeur! Er komen kinderen, een dochter en — voordelig — drie zoons. Aanvankelijk alleen maar magen er bij. In Mie komt vaag iets van een licht moederlijk gevoel op. Speeltie fronst alleen de wenkbrauwen en troost zich met de verwachting dat het goedkope werkkrachten zullen worden.
Het is niet na te vertellen wat er in deze roman gebeurt. De gegevens **stinken** gewoon naar de traditionele melodramatische boerenroman. Maar een ijzeren logica verbindt de gebeurtenissen. Aan de zoons voltrekt zich de katastrofale konsekwentie van het streven van de ouders. Zijn dochter gooit hij het huis uit. Zijn zwakste zoon sterft nadat hij hem een enorme trap heeft gegeven. Het zijn scènes, onontkoombaar koel en zuiver genoteerd, benauwend. De twee overgebleven zoons trekken de lijn van hun vader door: zij gaan er met al het gespaarde geld vandoor. De vader knapt af; in zijn versimpeling heeft hij een verward besef van het fiasco van woest streven.
Het is onmogelijk om het Zola-achtige uit het navertellen te houden. Maar het is heel wat anders dan **La Terre.** Ik heb dit boek indertijd gelezen en herlezen met sinds lang niet meer gekende gevoelens van meegesleept-zijn. Er is een onwillekeurige waarheid in die roman die werkelijk zeldzaam is. Soms is er in dit proza wat Toussaint van Boelaere noemt: het kretsen van een mes.
Stijns schreef dit werk in 1904. Na een serie boeken van minder allooi, ook enkele samen met Teirlinck, was **dit** zijn meesterwerk op grond waarvan men alles zou kunnen verwachten.
De vorm was bijna volmaakt, de mensenkennis subtiel en helder en niet ijdel, de stijl droog als goed hout. Het was bekend dat hij aan een volgend boek bezig was. Enkele fragmenten waren er al van gepubliceerd. Toen stierf hij, in 1905, op vijf-en-vijftig jarige leeftijd. Het kleine boekje: **Arme Mensen,** dat ik tussen oude rommel op een markt, verfomfaaid vandaan haalde, vormt de bundeling van die laatste bladen. Het is veelbelovend, maar vluchtig, verhevigd nog in korte schetsen. Wel ongewoon in hoge mate.
Wie was deze man? Er zijn wat luttele getuigenissen en een portret: een keurig, klein, bijna geheel kaal rond hoofd, knijpbrilletje, knevel, sikje, hoge witte boord, vlinderdas, hoog gesloten geklede jas. Een ironisch kopje, wat bolle ogen, het gelaat spits naar de kin.
Hij was zeer kwiek van stap, maar van kleine stap. Toch was hij altijd even vooruit. Bruusk keerde hij zich dan om, 't bijziende hoofd een beetje neergebogen, om dan met een hees-zangerige, heel eigenaardige stem, een of ander plezierigs mee te delen, iets hoffelijks, precieus.
Zijn rechterhand hield buiten altijd een wandelstok stevig op de helft vast, die

hij vóór zijn buik hield. En over deze stok heen keek hij de andere aan, of — indien hij alleen was keek hij strak naar beneden. Want altijd was hij met iets bezig. Ietwat buiten de aktuele bedrijvigheid stond hij — met een trek van onblusbare humor en levensvreugde.
Hij was leraar aan het Athenaeum, maar hij deed zijn uiterste best om een minuut of vijf te laat te komen en die gestolen tellen door te brengen aan de tapkast van een naburig lokaal. Op die wijze wreekte hij zich met een minieme uitspatting voor de verveling van het gestage ambt. Er lachte dan iets olijks achter de knijpbril en boven de kleine spitse baard. Een ogenblik nam hij dan uit zijn mond het lange pijpje, waarin hij het sigaretje moeilijk in brand wist te houden, en lachte dan werkelijk.

✣ ✣
✣

Ik heb hier in deze notities al een paar keer geschreven over een Nederlandse auteur die mij erg dierbaar is geworden: **Cornelis Verhoeven.** Hij is classicus, aarzelend rooms en even in de vijftig. **Oene Noordenbos** heeft ruim tien jaar geleden over de eerste boeken van Verhoeven een essay in Rekenschap geschreven.
Mij heeft buitengewoon geïmponeerd het boek **De resten van het vaderschap** (1975), waarin hij naar aanleiding van zijn observaties bij de laatste levensdagen en de dood van zijn vader, beschouwingen wijdt aan de levensloop van een mens. Knap vond ik ook zijn kleine boek over **Het axioma van Geulincx** (1973), en dat over de onschoolse wijsgeren: **Parafilosofen** (1973), en laatstelijk **Folteren om bestwil** (1977), een uiterst scherpzinnig essay dat wezenlijke trekken van onze cultuur onthult.
Verhoeven — ik weet niet waarom, maar ik spreek liever voluit over Cornelis Verhoeven — is een fijn stylist die de uitwijding, de zogenaamde „excursen" nog verstaat, soms zelfs zijn boeken zó bouwt dat hij in het voorwoord aangeeft dat wie haast heeft, volstaan kan met de hoofdstukken 1, 4 en 8 alleen maar te lezen; de rest is dan voor degenen die van de bijgedachten houden. Zojuist is een nieuw, verrukkelijk boekje van hem verschenen: **Herinneringen aan mijn moedertaal,** 1978. Zijn werk heeft altijd een autobiografische trant of toon. Dit keer graaft hij in de fundamenten van zijn taalgebruik. Hij zegt: „De herinneringen waarom het hier gaat, betreffen het dialect dat ik rond 1930 als mijn moedertaal heb geleerd in Udenhout, een in hoofdzaak agrarisch dorp ten noorden van Tilburg. Omdat ik kort daarna de officiële en als superieur ervaren algemeen beschaafde taal leerde, heeft dat dialect al gauw iets beschamends gekregen. Elk ogenblik kon de spreker zich gedwongen zien op de andere taal over te schakelen, een listige tussenoplossing te vinden of zijn dialect te verloochenen. Hij haalt dan E. Nuytens, de filoloog, aan: „Een tweetalige heeft altijd minder dan twee talen en meer dan één". (Houdt u de tendens hiervan even vast.)
Er staan prachtige beschouwingen in dit boek. Onder meer over „ruim denken"; na een uitwijding besluit hij: „Als iemand zegt **ruim te denken,** denkt hij

misschien helemaal niet, maar slaat het denken over om meteen groot en onmetelijk te willen. Wie overal thuis is, is nergens thuis, wist Martialis, een Romeinse provinciaal uit de eerste eeuw. Ruimte zonder uitgangspunt en zonder raster is een vernietiging van elk huis en elke plaats; zij maakt elke vorm van aanwezigheid onmogelijk. Aanwezigheid, tegenwoordigdheid, presentie is gebonden aan plaats en tijd; zij wordt bepaald door onderlinge afstanden binnen een assenstelsel. Wat niet in een raster aanwezig is, is afwezig, verloren in een onmetelijke ruimte. Ruim denken, vermoed ik wel eens, is niets anders dan een huiveringwekkende poging om elke aanwezigheid en elke binding aan enig raster te negeren en daarmee elementaire gegevens over te slaan, het eindstadium van een gladgestreken en pijnloos geworden nihilisme".

Ik merk nu hoe besmettelijk de redeneerwijze van Cornelis Verhoeven is, die onmerkbaar gevoed wordt onder de oppervlakte vandaan, en daardoor van bovenaf gezien wat vreemd en overdreven en zwerverig lijkt. Iedere lezer kan dit nu, aan de hand van het bovenstaande, al meevoelen. Zijn lichte maar diepgewortelde gêne tegenover de verleiding tot de verloochening van zijn provinciaalse afkomst, richt hij als met een kanon naar buiten op de officiële algemeenheid, het zogenaamde ruime denken — door het als een verhuld nihilisme te diskwalificeren.

Eigenlijk is dit een wezenlijker **tic** van Cornelis Verhoeven, die naar ik meen voor het eerst aan het licht kwam in zijn boek: **Voor eigen gebruik** (1969), waarin hij zich afvraagt waarom en waardoor hij tot de roomse kerk blijft behoren. Daarin verweert hij zich tegen de aantijging (van Gerard Walschap) dat hij te weinig objectief en los over god en godsdienst schrijft en desondanks suggereert dat er niets over te zeggen valt. Hij — Verhoeven — pakt dan de slotzin op van Wittgenstein's **Tractatus**: „Wovon man nicht sprechen kann, darüber muss man schweigen", teneinde het problematische en eigenlijk alleen maar „literaire" van die slotzin aan te tonen. Het is meer de **wil** tot verdediging van een emotionele gebondenheid aan de kleine wereld van de herkomst dan de fundering van een **rechtmatig** verband. Maar ook dát heeft een dubbele bodem, want voortdurend voel ik dat hij zich dit volstrekt bewust is en het krakende mechanisme toch elegant weet te hanteren.

P. Spigt

HUMANISTISCHE STICHTING SOCRATES

De Stichting is in het leven geroepen

- om de doordenking van de wetenschappelijke en culturele achtergrond van het moderne humanisme te bevorderen,
- om de mogelijkheden te scheppen voor een uitwisseling van gedachten omtrent de fundamentele vragen waarvoor het humanisme geplaatst wordt,
- om door publikaties op wetenschappelijk niveau het moderne humanisme te verdiepen en te verbreiden.

Vormen van deelneming:

a. donatie van tenminste *f* 35,— per jaar ter ondersteuning van de bijzondere leerstoelen,
b. contributie van tenminste *f* 17,50 per jaar.

Donateurs worden tevens als contribuanten beschouwd.

De stichting geeft uit

rekenschap

driemaandelijks tijdschrift voor wetenschap en cultuur, onder redactie van prof. dr. J. C. BRANDT CORSTIUS, prof. dr. H. FREUDENTHAL, prof. mr. A. KOMEN, P. KRUG, dr. J. VAN LONDEN, prof. dr. J. P. VAN PRAAG, drs. J. ROSENBERG, prof. dr. B. W. SCHAPER, P. SPIGT, drs. R. TIELMAN.

Het abonnement loopt van 1 januari t/m 31 december. Abonnementsprijs *f* 32,50; losse nummers *f* 8,50.

Het adres van de Stichting Socrates en van de redactie en administratie van Rekenschap: Oudegracht 152 - Postbus 114 - Utrecht. Telefoon (030) 318145.

Voor betalingen van donaties, contributies en abonnementsgelden giro 58.22.93 t.n.v. de Humanistische Stichting Socrates.